

11 TEZ

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ

SAĞDA VE SOLDA LIBERALİZM

Sungur Savran
Sol Liberalizm

Korkut Boratav
Bölüşüm ve Sol

Gülnur Savran
Bireycilik

Ragıp Zaraklı
ANAP

Şevket Pamuk
**24 Ocak ve
Dağılım**

Adnan Ekşigil
Popper

E. Ahmet Tonak
**'Kapital'de
Devlet**

Erhan Acar
Yaşamak İşi

Yıldırım Koç
Ücretliler

■ Mustafa Sönmez
Savaş Sanayii

■ İşaya Üşür
"Alternatifler"

■ Can İlgin
Emeklilik Yasası

■ Gülnur Savran
'Playboy'

■ Gencay Gürsoy
'Sudaki İz'

■ Gül Özlen

Kadın Özgürlüğü

■ Nail Satlıgan

Kronştadt '86

■ Zeynep Pınar

Gramsci'de Aydın

2

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ : 2

Şubat 1986

Kapak : Sertaç Ergin
Kapak Baskı : Orhan Ofset
Dizgi/Baskı : Özdem Kardeşler Matbaası

ULUSLARARASI YAYINCILIK Ltd. Şti.
Klodfarer Cad. No: 31/5
Cağaloğlu - İstanbul
Onbirinci Tez Kitap Dizisi

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ
DANIŞMA KURULU:

Hacer Ansal, Cengiz Arın, Atıla Eralp, Ömer Erzeren, Yıldırım Koç,
Şevket Pamuk, Nail Satlıgan, Gülnur Savran, Sungur Savran, Mustafa Sönmez,
E. Ahmet Tonak, İşaya Üşür, Galip L. Yalman, Ragıp Zaralı

Abone Koşulları (Yılda Dört Kitap) :

Yurtiçi : 4500 TL.
Yurtdışı : A.B.D. (Uçak postası ile) : \$20
Büyük Britanya : £10
Federal Almanya : 32DM
Fransa : 110FF

Türkiye'de Ücretlilerin Maddi Durumu

11. Tez
2. Kitap
Şubat 1986

Yıldırım KOÇ

SUNUŞ

Yarım yüzyıl önce Türkiye'de sol çevrelerde önemli bir tartışma gündemdeydi. Kadro Dergisini çıkaran düşünürler, Türkiye'de işçi sınıfının önemli bir maddi güç olmadığı inancındaydı. Hikmet Kıvılcım (Dr. Hikmet Kıvılcımlı) ise, 1935 yılında yayınladığı, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı (Birinci Kitap) Sayı, Topografya, Kadın ve Çocuk* isimli çalışmada, Türkiye'de sanayi işçilerinin toplam nüfusa oranının Çarlık Rusyası'ndakinden biraz daha yüksek olduğunu ileri sürüyordu.¹

1935'ten günümüze Türkiye'de ücretlilerin ve işçi sınıfının toplumsal yapı ve dinamikler içindeki gücü ve etkinliği çok tartışıldı. Ancak 1935 yılında (kanımca veriler epey zorlanarak) yapılan çalışmanın çok da ötesine gidilemedi. 1935'teki kitapçık siyasal bir çizginin savunmasıydı. Sanırım bu nedenle de nesnel gerçekliği kavramada pek yeterli değildi. Ama saygı duyulacak bir çabaydı da.

Bugün aynı konuyu farklı bir sorunsal içinde değerlendirmek durumundayız.

Bugün aklı başında kimse Türkiye'de ücretlilerin toplumsal yaşamdaki önemli rolünü inkar ve gözardı edemez. Bugün sorun, işçi sınıfının olup olmadığı değildir. Olduğunu herkes kabul ediyor. Bugünkü sorun, ücretlilerin ve işçi sınıfının yapısını ve dinamiğini kavramaktır. Önümüzdeki on yıllarda Türkiye'nin toplumsal ve po-

1) Kıvılcım, Hikmet, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı (Birinci Kitap) Sayı, Topografya, Kadın ve Çocuk*, Marksizm Bibliyoteği, İstanbul Bozkurt Matbası, İstanbul, 1935.

litik yaşamına damgasını vuracak olan en önemli güçlerden biri işçi hareketi olacaktır.

Burada özetlenen çalışma kimseye hiçbir şeyi kanıtlamaya çalışmıyor. Amaç, 1935 yılında çocukken, bugün büyüyüp olgunlaşmanın yapısını ve dinamiğini kavramak ve tartışmakla sınırlıdır.

I. TÜRKİYE'DE NÜFUSUN YAPISI VE ÜCRETLİLER

1980 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'nin nüfusu 44,7 milyondur. Bu toplamın 30,5 milyonu, 12 ve daha yukarı yaşlardaki insanlardan oluşuyordu. Ancak, 12 ve daha yukarı yaşlardakilerin tümü gelir getirici bir işte çalışmıyordu. 1980 yılı Ekim ayında gelir getirici bir işte çalışanların sayısı 18,5 milyondur.²

Türkiye'de ücretlilerin maddi durumu konusundaki bu çalışma, ağırlıklı olarak gelir getirici bir işte çalışanlarla ilgilenecek. Ancak işsizler de, işgücünü satma olanağı bile bulamamış ücretliler olarak, konumuzun içinde.

Nüfus sayımlarında, gelir getirici bir işte çalışanlar gelir kaynaklarına göre sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmada kullanılan uluslararası standart üretim araçları mülkiyetiyle ilişkilidir. Bu verilerin daha rafine duruma getirilmesi gereklidir. Ancak yayınlandığı durumla bile, önemli sonuçlar çıkarmaya uygundur.

Son dönemlerde yapılan sayımlarda, gelir getirici bir işte çalışanlar, «ücretli», «işveren», «kendi hesabına çalışan» ve «ücretsiz aile çalışanı» biçiminde sınıflandırılıyor. «Ücretli» sınıflandırılmasına, ana geçim kaynağı aldığı ücret (ya da aylık) olan kişiler sokuluyor.

Bu sınıflandırmaya göre, 15 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus içinde, gelir getiren bir işte çalışanların 1960 yılında yüzde 18,8'i, 1965 yılında yüzde 22,4'ü ücretliydi. 1970 ve daha sonraki yıllardaki nüfus sayımlarında, faal nüfus tanımı değiştirildi. 12 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus içinde, gelir getirici bir işte çalışanların 1970 yılında yüzde 27,6'sı, 1975 yılında yüzde 31,0'i ve 1980 yılında da yüzde 33,4'ü ücretliydi.³

2) DİE, *Genel Nüfus Sayımı, 12.10.1980, Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri* Yay. No. 1072, Ankara, 1984.

3) DİE, *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 25.10.1970*, Yay. No. 756, Ankara, 1977.

DİE, *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 26.10.1975*, Yay. No. 988, Ankara, 1982.

1970 - 1980 dönemi ele alındığında, gelir getirici bir işte çalışanlar içinde kendi hesabına çalışanların oranının yüzde 26'7'den yüzde 23'2'ye ve ücretsiz aile çalışanlarının da yüzde 45,0'ten yüzde 42,4'e düştüğü görülüyor. Bu dönemde küçük üreticilikten ücretliliğe doğru bir geçiş açıkça ortadadır. 1980 - 1985 döneminde ise bu sürecin hızlandığı (başka verilerin ve gözlemlerin desteğiyle) rahatça söylenebilir.

Bu verilere göre, 1980 yılı Ekim ayında gelir getirici bir işe sahip 18,5 milyon kişinin 6,2 milyonu «ücretli»dir.

Türkiye'de çalışan insanların üretim araçlarıyla ilişkisinde kır ve kent arasında önemli farklar bulunmaktadır.

Kentsel bölgelerde 1982 yılında iş sahibi olan 5,3 milyon kişinin 3,4 milyonu (yüzde 64,6) ücretliydi. Kendi hesabına çalışanlar yüzde 26,1, ücretsiz aile çalışanları ise yüzde 5,0'lik bir paya sahipti. Diğer bir deyişle, DİE verileri ve tanımlamalarına göre, gelir getirici bir işte çalışanlar içinde ücretlilerin oranı tüm Türkiye'de yüzde 33,4 iken, kentsel bölgelerde yüzde 64,6 idi.⁴

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün kullandığı «ücretli» kavramı, toplumsal sınıf anlamında «ücretli»yi tam anlamıyla karşılamamaktadır. Bu uyumsuzluğun bir nedeni incelenen nesnenin özelliğidir. Ücretlilik netleşmemiştir, sınırlar yeterince belirginleşmemiştir. Diğer bir deyişle, mülksüzleşme süreci tamamlanmamıştır. Uyumsuzluğun diğer bir nedeni, DİE tanımının görünümü esas almasıdır. DİE verilerinde, örneğin, şirket yöneticileri de «ücret almakta» ve bu nedenle «ücretli» statüsüne sokulmaktadır.

Ücretlilerin sayısal gelişimiyle ilgili önemli bir kaynak, Sosyal Sigortalar Kurumu'nun sigortalılara ilişkin olarak yayınladığı verilerdir.

Bazı araştırmacılar, Sosyal Sigortalar Kurumu'na kayıtlı kişi sayısındaki gelişimi, Türkiye'de işçi sayısının gelişimi olarak alıyorlar. Bu doğru değildir. SSK verilerini, özelliklerini bilerek kullanmak gerekir.⁵

Ayrıca, SSK'nun yaygın olarak kullanılan verileri, yıllık ortalamalar değildir. Eylül ayı başına ilişkindir.

SSK verilerine göre, 1975 yılında Sosyal Sigortalar kapsamında 643 bin işyeri vardı. Ancak bunların üçte birinden azı (205 bini) ça-

4) DİE, *Kentsel Yerler Hanehalkı İşgücü Anket Sonuçları - 1982*, Yay. No. 1070 Ankara, 1984.

5) SSK verilerin özelliklerinin ayrıntılı olarak değerlendirilmesi için bkz. Koç, Yıldırım, «Türkiye'de Çalışma Yaşamına İlişkin Veriler, Veri Kaynakları ve Özellikleri», *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, 1982.

lıştırdıkları işçilerin tümü ya da bir bölümü için sigorta primi yatırıyordu. 1984 yılında kayıtlı işyeri sayısı 961 743 olurken, prim yatıran işyeri sayısı 294 284'e çıktı.⁶

Çalıştırdıkları işçilerin tümü ya da bir bölümü için sigorta primi yatıran işyerlerindeki sigortalıların sayısı 1978 yılına kadar arttı. 1955 yılında 533 bin sigortalı vardı. 1965 yılında 896 bin, 1971 yılında 1 milyon 405 bin, 1978 yılında da 2 milyon 206 bin oldu. 1979 yılında sigortalı sayısında bir azalma görülüyor. Bu gelişme kuşkusuz ekonomik bunalımın bir sonucudur. Ancak kanımca işçilerin işten çıkarılmalarından çok, sigortasız çalışmanın yaygınlaşmasının etkisi ağır basmaktadır.

Sigortalıların sayısı 1981 yılında 2 milyon 228 bin oldu. 1981-1984 döneminde artmaya devam etti ve 1984 yılı Eylül ayında 2 milyon 439 bin düzeyine ulaştı.

II. TÜRKİYE'DE ÜCRETLİLERİN MÜLKSÜZLEŞMESİ

Bir ülkede ücretlilerin toplumsal yaşamda etkin olmak zorunda kalmalarının önemli etmenlerinden biri mülksüzleşmeleri, ek gelirden yoksun kalmaları ve ücret gelirinin tüm gelirleri içindeki payının tüme yaklaşmasıdır. Yaşamın zorlukları ancak bu koşullarda ortak çözüm yollarını ön plana çıkarır. Diğer bir deyişle, mülksüzleşme, toplumsal yaşamda ücretlilerin etkinliğinin artmasının gerekli, ancak yetersiz bir önkoşuludur.

Bu nedenle, Türkiye'de ücretlilerin durumu incelenirken, öncelikle ele alınması gereken konu, özellikle küçük üreticiliğin mülksüzleşme sürecidir.

Bilindiği gibi, kapitalizmin gelişmesinin küçük üreticiliği kaçınılmaz olarak tasfiye edip etmediği konusunda farklı görüşler vardır. Ancak, Türkiye'de özellikle 1980 sonrasında uygulanan ekonomik politikalarla mülksüzleşme sürecinin hızlandığı söylenebilir. Daha önceki yıllar için de ciddi iddialar vardır. Örneğin, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda şu değerlendirme yer almaktadır: «1963

6) Sigortalılara ilişkin veriler şu yayınlardan sağlanmıştır: Kocaman, Tuncer, *Sosyal Sigortalar Kurumuna Tabi Çalışanların Aylara Göre İstihdam, Prim Ödenen Gün Sayıları ve Ücret Verileri*, DPT: 959 - İPD: 215, Ankara, 1970. Saatçi, Mustafa, *Yıllara Göre İstihdam, Ücret ve İşgücü Piyasası Verileri (1960 - 1969)*, DPT: 936 - SPD: 222, Ankara, 1970. Sosyal Sigortalar Kurumu'nun 1975-1984 dönemine ilişkin olarak her yıl yayımladığı SSK İstatistik Yıllıkları.

tarım sayımı sonuçlarına göre yüzde 9,1 olan topraksız aile oranı 1968'de 17,5'e ve 1973 yılında yüzde 21,9'a çıkmıştır.»⁷

Çeşitli ülkelerde yaşanan mülksüzleşme süreçlerinin sonrasında gelen sınıf kavgalarının çok iyi farkında olan Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri, bir taraftan 1930'larda girişilen endüstrileşme atılımının gerek duyduğu mülksüzleşmiş üretici sıkıntısı çekerken, bir taraftan da bu insanların üretim araçları mülkiyetinden kopmalarına engel olmaya çalışıyorlardı. 1945 yılında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun 17'nci maddesi, sürekli tarım işçilerine toprak verilmesini ve tarımda küçük işletme tipinin yaygınlaştırılmasını amaçlıyordu.

Bu dönemde işçilerin toprakla mülkiyet bağları kopmamıştı ve işçilik dışı gelir kaynakları önemliydi. Bu durum devlet politikası olarak da destekleniyordu. Zamanın Çalışma Bakanı Sadi İrmak, 1947 yılı bütçesi nedeniyle Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada şöyle diyordu: «Onun (İşçimizin) toprakla olan ilgisini devam ettireceğiz.»⁸

Türkiye'de üreticilerin mülksüzleşme ya da kapitalizmin gelişme süreci henüz ayrıntılı olarak incelenmemiş, ancak Türkiye'de sınıflararası ilişkilerin kavranması açısından son derece önemli bir konudur.

Nusret Ekin, 1960 öncesindeki döneme ilişkin olarak şu değerlendirmeyi yapıyor:

«İstikrarlı bir işçi kadrosu yaratma hususunda alınan bir çok tedbirler, ekseriya müsbet sonuçlar vermemiş, işçiler gayri muntazam fasıllarla çalıştıkları müesseseleri terk etmiş ve yüksek işçi devirlerinin meydana çıkmasına sebep olmuşlardır. Sanayimizin kuruluşunda fabrikaların muhtaç olduğu işçi kadrosunun pek küçük bir kısmını şehirlerde mevcut işçi kaynaklarından temin edebilmek mümkün olmuş, fakat asıl kadronun devşirilmesi, ancak tarımdan muayyen şartlar altında geçici bir zaman için uzaklaşmış, köy menşeyli insanlardan teşkil etmek icap etmiştir. İlk senelerde sanayimiz işçi bulmakta hayli müşkülât çekmiş, savaş yıllarında bu müşkülât, askeri kuvvetlerin arttırılması sonucunda, biraz daha şiddetlenmiştir. II. Dünya Savaşını takip eden yıllarda bu tedarik zorluklarının biraz daha hafiflediğini görmekteyiz.»⁹

7) *IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 13.

8) *Hükümet Programı ve Tatbikleri*, Ankara, 1947, s. 427.

9) Ekin, Nusret, «Türkiye'nin Sanayileşmesinde Köylü-Şehirli İşçiler. *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Haziran - Eylül 1968, s. 231.

Bu yıllarda yapılan bir başka çalışmada da, mülksüzleşme düzeyinin geriliğine değinilmektedir:

«Türkiye’de hemen her branşta sanayi işçiliğini fabrika veya maden ameleliğini, kendine biricik geçim vasıtası olarak seçmiş, bu yolda yetişmiş işçi azdır. Bu görüşü..., Türkiye’de daimi ve profesyonel işçi kitlığı mevcuttur şeklinde de ifade edebiliriz.»¹⁰

Bugün etkinliğini sürdüren gurbetçilik, geçmiş dönemlerde de vardı. Yarı - işçileşebilme olanağı, işçileşmeyi paradoksal bir biçimde önledi. Ülkede geçerli teknoloji ve çalışma ilişkileri belirli aylarda geçici işçilik yapmaya olanak vermese tümüyle mülksüzleşecek birçok aile, erkeklerin bir bölümünün gurbete gitmesiyle mülksüzleşme sürecine karşı direndi. Yarı - işçileşme işçileşmeyi engelledi. Bu süreç yıllar boyu ülke içinde yaşandı. 1960’lı yıllarda ise «gurbet» aynı zamanda yurt-dışı oldu. Bu dönemde yurtdışına çalışmaya gidenlerin önemli bir bölümü küçük üreticidir. Bu insanlar özellikle Avrupa’da «işçileştiler» ve bu sayede kendi ülkelerinde arsa, ev, dükkan ya da üretim aracı sahibi oldular (mülklüleştiler). Geçmişin gurbeti farklı bir boyutta yenilendi. Yarı işçileşme mülksüzleşmeyi önledi ve hatta mülklüleştirdi.

Kapitalizmin gelişmesinin bir parçası ve dayanağı olan mülksüzleşme süreci ekonomik buhran dönemlerinde hızlanıyor ve yarı işçilik sayesinde mülk sahipliğinin sürmesine olanak tanımıyor. Ancak bu konuların daha tartışılması gerekiyor.

Bu konuda akla gelen bir nokta da, mülksüzleşme sürecini tamamlamamış üreticilerin kendilerini yeniden üretmede tümüyle işverene dayanmak zorunda olmamasıdır. Eğer yasalarla çalışma yükümlülüğü getirilebilir ve bu uygulanabilirse, tümüyle mülksüzleşmediği için görece olarak daha düşük ücretlerle çalışmaya razı olacak üreticiler bulmak daha kolaydır (Ereğli Kömür İşletmeleri’nde geçmişteki zorunlu çalışma uygulaması bu açıdan incelenmeye değer).

1950’li ve 1960’lı yıllarda tarımda makineleşme, endüstrileşme sürecinin hızlanması, kentlerin çekiciliğinin artması, v.b. etmenler sonucunda kentlere göç hızlandı ve işçi sayısı arttı. Ancak köy-kent bağı kopmadı. İşçileşme tam bir mülksüzleşmeyle değil, küçük üreticiliğin bir biçimde sürmesiyle birlikte yürüdü.

Özellikle 1963 sonrasında toplu iş sözleşmeleriyle işçi ücretlerinde gerçek artışların sağlanması, kentsel bölgelerde gecekondu bölgelerinde oturanların bile yararlandığı (ancak köyde bulunma-

10) Özkan, Ahmet Ali, «Türkiye’de Sanayi İşçileri, *İçtimai Siyaset Konferansları*, I. Kitap, İstanbul, 1948. s. 58 ve 61.

yan) bazı kolaylıklar, yeterince mülksüzleşmeden sürekli işçi statüsüne geçenlerin sayısını artırdı. 1970'li yıllarda birçok işçi yıllık ücretli iznini hasat mevsimine denk getirip, köyüne gidiyordu. Mülksüzleşme süreci tamamlanmadan sürekli işçiliğe geçiş, 1950 sonrasında işçi hareketini önemli ölçüde etkileyen özelliklerden biri oldu. Bu olgu da başlıbaşına irdelemeye değer önemdedir.

Ancak 1970'li yıllara gelindiğinde kentsel alanlarda yaşayan ücretliler için mülksüzleşme hemen hemen tamamlanmıştı. Kırsal alanlarda ise sınıfsal ayrımlardaki belirsizlikler sürüyordu.

Bu dönemde köyden gelen gıda yardımında da önemli azalmalar görülmektedir.

Ücretlilerin üretim araçları üzerindeki mülkiyetle ilişkisi, içiçe geçmelerle, çeşitli biçimlerde sürebilir: (1) Ücretli, köyde toprak sahipliğini sürdürebilir. Toprağı bir başkasına kiralamış, yarıcıya (ortakçıya) vermiş olabilir ya da kendisi işlemeye devam edebilir; (2) Ücretli, kendi emeğiyle üretimde bulunduğu küçük bir işyeri açmış, ya da evde kendi araçlarıyla üretimde bulunuyor olabilir; (3) Ücretli hisse senedi mülkiyeti aracılığıyla bir gelir elde ediyor olabilir; ücretli rantıye olabilir.

Ücretli, üretim araçları üzerindeki mülkiyeti sürmeden de, çeşitli ek gelir kaynaklarına sahip olabilir: (1) Ücretli evine iş alabilir, evde araçsız ya da mülkiyeti başkalarına ait araçlarla üretimde bulunabilir, ikinci bir işte ücretli olarak çalışabilir; (2) Ücretliye köyden (karşılıksız) gıda yardımı gelebilir; (3) Ücretliye yurtdışında çalışan yakın akrabadan (karşılıksız) para yardımı gelebilir; (4) Ücretli emekli aylığı alıyor olabilir.

Devlet İstatistik Enstitüsü 1973 - 1974 yıllarında, nüfusu 2000'in altındaki kırsal kesim yerleşim birimlerinde bir anket uyguladı.¹¹ 1978 - 1979 yıllarında da kentsel yerlerdeki durum incelendi.¹²

Bu anketlerin sonuçlarına göre, kırsal kesimde 1 milyon 173 bin ücretli olmasına karşın, 1 milyon 790 bin kişinin ücret geliri bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, 617 bin kişinin ana geçim kaynağı ücretlilik değildir, ancak bu kişiler belirli dönemlerde ücretlilik de yapıyor ve ücret geliri elde ediyorlar. Temel özelliği ücretlilik olmaktan ücret karşılığı çalışan kitlenin bu büyüklüğü, kırsal kesimde ve kentlerde inşaat sektöründe ücretlilerin örgütlenmesinde, tarım

11) DİE, *Kırsal Kesim Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları, 1973 - 1974*, Yay. No. 881, Ankara, 1979.

12) DİE, *Kentsel Yerler Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anket Sonuçları, 1978 - 1979*, Yay. No. 999, Ankara, 1982.

işçilerinin sınıf hareketine katılmalarında önemli sorunlar yaratmaktadır.

Kırsal kesimde haneler, hane reislerinin işteki durumuna göre sınıflandırılmış. Ücretli olmadan ücret geliri elde edenlerin durumunu ve elde edilen gelirin hane için önemini bu konudaki sınıflandırmalardan izlemek mümkün. Hanehalkı reisi «işveren» olan hanelerin sayısı 75 bin. Bu hanelerin yıllık toplam geliri 1 milyar 21 milyon lira. Bu gelirin yüzde 23'ü ücret geliri.

Hanehalkı reisi «kendi hesabına çalışan» 2 milyon 102 bin hanenin toplam geliri 24 milyar 268 milyon lira. Bu toplamın 3 milyar 759 milyon lirasını (yüzde 15) ücret geliri oluşturuyor.

Hanehalkı reisi «mesleksiz» gözükken 200 bin hanenin toplam geliri 2 milyar 255 milyon lira. Bu gelirin ise yüzde 21'i ücret geliri.

Ücret gelirinin, «işveren», «kendi hesabına çalışan» ve «mesleksiz» hane başkanlı hanelerin toplam geliri içindeki payının yüzde 23, yüzde 15 ve yüzde 21 gibi yüksek oranda olması, toplumsal yapı ve dinamikte gözönünde bulundurulması gereken önemli bir olgudur.

Ücret gelirinin bu hanelere dağılımı da yapıdaki bulanıklığı sergiliyor. Anket yapılan 1973 - 1974 döneminde kapsamdaki kırsal kesimde 7 milyar 669 milyon liralık ücret geliri yaratılmıştır. Ancak bu toplam ücret gelirinin sadece yüzde 42'sini ücretliler elde etmiş. Kendi hesabına çalışanların ücret geliri ücretlilerinkinden fazla (toplamın yüzde 49'u). Toplam ücret gelirinin yüzde 6'sını mesleksizler, yüzde 3'ünü işverenler almış. Kırsal alanda ücretli olmayanların bu yaygın ücret gelirine karşın, kentlerde ücret geliri elde edenlerin yüzde 98,2'si ücretli.

Madalyonun diğer yüzü ise ücretlilerin gelir kaynaklarıdır.

DİE anketine göre, kırsal kesimde hane reisi «ücretli» 457 bin hane gözüküyor. Bu hanelerin toplam yıllık geliri 6 milyar 218 milyon lira. Bu toplam gelirin yalnızca yüzde 51'lik bölümü (3 milyar 197 milyon lira) ücret geliridir. «Ücretli» hanelerin toplam gelirinin yüzde 23'ünü kendi üretimlerinden yaptıkları satışlar, yüzde 7'sini ticaret geliri, yüzde 11'ini hizmet geliri, yüzde 7'sini de diğer gelirler oluşturuyor.

Kırsal kesimde bu sınıfsal bulanıklığın ve sınırların belirsizliğinin yanı sıra dikkati çeken diğer bir nokta da, ücretlerin bir kısmının hâlâ mal (ürün) biçiminde ödenmeye devam edilmesidir. Ücret gelirlerinin yüzde 5'i bu biçimde ödenmiştir.

Kırsal kesimde ücretlilerin mülksüzleşmeleriyle ilgili olarak başvurabileceğimiz ikinci bir anket, **Gruplu Maden İşçileri** isimli çalışmadır. Bu çalışma, Türkiye'de işçilerle ilgili olarak yapılmış içeriği en

zengin ve kapsamlı araştırmalardandır. Anket, 1974 yılında Zonguldak Metropolitan Alanı Belediyeler Birliği Planlama Örgütü Başuzmanlığı tarafından yapılmıştır. Çalışma, bir ay Zonguldak kömür madenlerinde, bir ay köylerinde kendi işlerinde çalışan ve köyde oturan 10 bini aşkın işçiyi kapsıyor. İşletmede belirli bir anda bu biçimde çalışan 10 bini aşkın kişi varken, bir o kadarı aynı anda köylerinde bulunuyor. Bu biçimiyle bakıldığında, grupla işçiler («münavebeli işçiler») Zonguldak'ta kömür işçilerinin yaklaşık yarısını oluşturuyor.¹³

Bu anketin sonuçlarına göre, gruplu işçilerin yüzde 97'sinin tarım geliri var. Yüzde 14'ü Federal Almanya'da çalışan yakın akrabasından parasal yardım alıyor. Yüzde 81'i ise hayvan besliyor. Bu özel durumda mülksüzleşme, kırsal kesimde genel olarak belirlenenin çok daha gerisinde kalıyor. Bu özel durumda mülksüzleşme süreci yaşanmıyor; belki tam tersine çeşitli gelir kaynakları sayesinde mülklüleşme süreci kısıtlı bir biçimde sürüyor.

Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yapılan ve yayınlanan kentlere ilişkin anketin sunuluş biçimi, kırsal yerler anketinden farklı. Bu nedenle, yukarıdaki yöntemi izlemek mümkün değil. Kırsal kesim anketinde hane reislerinin işteki durumuna göre yapılan sınıflandırmadan hareketle, hanelerin toplam gelirinin gelir kaynaklarına göre dağılımı veriliyordu. Kentsel yerler anketinde ise gelirin dağılımı verilmiyor. Gelir sahiplerinin sayısı sunulmuş. Sunuştaki bu değişiklik, karşılaştırmayı zorlaştırıyor.

Kentsel yerler anketlerine göre, Türkiye'de 10 binin üstündeki nüfuslu yerleşim birimlerinde 2 milyon 727 bin ücretli vardı. Bu ücretlilerin 74 bininin ayrıca «müteşebbis» geliri, 259 bininin diğer kaynaklardan geliri (gayrimenkul geliri, menkul kıymet geliri, hibe ve tek taraflı transfer geliri) bulunuyordu. Çok kabaca şu söylenebilir: 2 milyon 727 bin ücretlinin 2 milyon 394 bini tümüyle mülksüzleşmiştir. Diğer kaynaklardan geliri olanların bir bölümü emekli aylığı alanlardır. Ayrıca, hem «müteşebbis» geliri, hem «diğer» gelir kaynaklarına sahip kişiler olabilir. Bunlar düşünüldüğünde, kentlerde 2 milyon 400 binin üstünde bir mülksüzleşmiş ücretli kitlesinden söz edilebilir. Kırsal kesimle karşılaştırıldığında, kentsel kesimde ücretliler açasından sınıfsal ayrımın çok daha net ve iç yapının çok daha berrak olduğu kolayca söylenebilir.

Ankette müteşebbis geliri olan 275 bin kişi değerlendirilmiştir. 275 bin işveren yalnızca 3 bininin bir biçimde ücret geliri vardır.

13) Zonguldak Metropolitan Alanı Belediyeler Birliği Planlama Örgütü Başuzmanlığı, *Gruplu Maden İşçiler (1974)*, Zonguldak, 1976.

İşverenin diğer gelir kaynaklarına sahip olmaları sınıfsal yapılarını bulandırmıyor. 275 bin işverenin 38 bininin diğer gelir kaynaklarından geliri bulunuyor.

Kendi hesabına iş yapanların sayısı 1 milyon 73 bin dolayındaydı. Bu toplamın 48 bininin ücret geliri de bulunuyordu (yüzde 4,4). 173 bini ise diğer gelir kaynaklarından gelire sahipti.

Ücretliler içinde ücret dışı geliri olanların ve ücret geliri elde edenler içinde ücretlilerin oranı kentler arasında büyük farklılık gösteriyor. Ordu'da, ücretlilerin yüzde 22,8'inin ücret dışı geliri vardı. İstanbul'da ise ücret dışı geliri olan ücretlilerin toplam ücretliler içindeki oranı yüzde 9,5. Buna karşılık, Ordu'da ücret geliri elde edenler içinde ücretlilerin oranı yüzde 99,8. Bu oran Diyarbakır ve Erzurum'da yüzde 99,5 ve İstanbul'da yüzde 98,6.

Bu koşullarda, kentlerde ücretliler arasında yaygın bir mülksüzleşmeden rahatlıkla söz edilebilir. Kırsal kesimde ise özellikle ücretlilikle küçük üreticilik arasındaki ara kesimin önemli olduğu, ayrımları net olan berrak kategorilerin kentlerdeki düzeyde oluşmadığı görülüyor. Bu özellik, kırsal kesimden kentlere geçici işçi olarak gelenler aracılığıyla, özellikle inşaat sektöründe işçi hareketini etkiliyor.

Türkiye'de ücretliler açısından sınıfsal ayrımlar net, iç yapılar berrak mı?

Ücretlilerin gelirleri içinde ücret gelirinin payı ve ücretliler içinde salt ücret geliri olanların oranı arttıkça ve ayrıca ekonomide elde edilen ücret geliri içinde ücretlilerin aldığı pay ve ücret geliri elde edenler içinde ücretlilerin oranı yükseldikçe, ayrımların net ve iç yapıların berrak olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'de kentsel yerleşim birimlerinde ayrımlar net, iç yapılar berraktır. Kırsal kesimde mülksüzleşme süreci daha geri bir düzeydedir. Buna bağlı olarak da, ayrımlar bazen muğlak, iç yapılar bazen bulanıktır.

Ancak Türkiye'de ücretliler ve aileleri arasında sınıf değiştirme umut ve girişimleri oldukça yaygındır. Bir bütün olarak ve kendi gücüne dayanarak hareket etme geleneğinin yeterince yerleşmediği koşullarda kişilerin tek tek sınıf değiştirerek kendilerini kurtarma çabaları ön plana çıkar.

Türkiye'de eğitim özellikle 1930'lu yıllardan 1960'lı yıllara kadar sınıf değiştirmenin önemli araçlarından biri oldu. Bugün ise bu olanak, çok yetenekli olanlar dışındakilere büyük ölçüde kapandı.

Avrupa'ya gidenlerin biriktirdikleri para birçok durumda taşınmaz mallara yatırıldı. Türkiye'ye dönenler ise «hayatını güven-

ce altına almak» için «yatırım» yaptı. Avrupa'da kalma kararında olanlar, bu ülkelerin standartlarına göre işçidir. Gidenlerin bir kısmı dönmeyecek. Dönenlerin önemli bir bölümü «yatırım» yaptıysa da, bu yol büyük ölçüde kapandı. Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde sağlanan birikim Avrupa'daki kadar değildir.

İşçilikten küçük üreticiliğe ve patronluğa sıçramada ara aşama inşaat sektöründe taşaronluk, tarımda elcilik, v.b.'dir. İşçilerin önemli bir bölümünün kafasında bir «küçük patron» olma, yanında birkaç işçiyle birlikte kendi işinde çalışma umudu vardır. İmalat sanayiinde ise kıdem tazminatı birçok işçi için bir işyeri açma umuduydu. Ancak son yıllarda makine - teçhizat fiyatlarının olağanüstü artışı, bu yolu da önemli ölçüde kısıtladı. Deniz Kandiyoti tarafından 1976 yılında yapılan bir anket, İstanbul - İzmit bölgesinde çalışan işçiler arasında bu konuda şu sonuçları vermektedir: «Özellikle vasıflı işçiler arasında bir finansman kaynağı bularak kendi işyerlerini açma, işveren - işçi olma özlemi bir dereceye kadar mevcuttur. Ellerine toplu para geçmesi halinde, İstanbul işyerlerinde işçilerin yüzde 17'si, İzmit'te yüzde 10'u kendi işlerini kurmak, ticaret yapmak gibi olasılıkları dile getirmişlerdir.»¹⁴

Ekonomik buhran döneminde sınıf değiştirme zorlaşmaktadır. Buhranın yükü öncelikle küçük üreticiler ve taşaronlara yıkılmaktadır.

Diğer taraftan, vasıflı işçilerin işyerlerinde yönetici görevlere geçmeleri de, yüksek öğrenimli teknik personel sayısındaki hızlı artış nedeniyle, giderek olanaksızlaşmaktadır.

III. TÜRKİYE'DE ÜCRETLİLERİN ÖZELLİKLERİ

A. Kaçınıcı Kuşak Ücretli?

Ücretlilerin davranışlarını etkileyen etmenlerden biri, kaçınıcı kuşak işçi olduğudur.

Gelişmiş kapitalist ülkelerde nüfusun çok büyük bir bölümünü ücretliler oluşturmaktadır ve bu insanlar kuşaklar boyu ücretlidir. Sınıf bilinci aile içinde kökleşmiştir.

Türkiye'de ise mülksüzleşme sürecinin sürmesi nedeniyle, birçok aile ilk kez ücretlilik olgusuyla karşılaşmaktadır. Bugün işçilik yapan mülksüzleşmiş üreticilerin önemli bir bölümünün bir kuşak öncesi küçük üreticiliktir.

14) Kandiyoti, Deniz, «İstanbul İzmit Sanayi Kuşağında İşçiler,» *TODAYE Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 10, No. 6, Ankara, 1977, s. 149.

İstanbul'da imalat sanayiinde 1985 yılında uygulanan kapsamlı bir ankete göre, anket kapsamındakilerin yüzde 34,9'unun babaları ücretlidir (yüzde 10,3'ü sanayide düz işçi; yüzde 3,1'i tarım işçisi; yüzde 1,8'i bürokrat memur; yüzde 1,7'si kamu kesiminde düz işçi; yüzde 1,3'ü hizmetler sektöründe hünerli eleman; yüzde 1,0'i imalat sanayiinde teknisyen). Çalışanların yüzde 39,5'unun babası çiftçi, yüzde 7,6'sının babası esnaf ve küçük ticaretle uğraşan, yüzde 6,3'ünün babası ise kendi mesleğinde serbest çalışan kişilerdir.¹⁵

B. Ücretlilerin İşteki Görevi

Yukarıda kullanılan nüfus sayımı sonuçlarında ücretli olarak gözükenler işyerlerinden aldıkları ücret karşılığı çalışmaktadırlar. Sosyal Sigortalar Kurumu verilerinde sigortalı olarak gözükenler de, ücretli olarak çalışanlar içinde Sosyal Sigortalar Kurumu'na prim ödeyenlerdir. Ancak her iki veri dizisi içinde de, işyerinde yönetici durumunda olan ve çalışmaları üretim sürecinin teknik yanıyla bağlantısız kişiler bulunmaktadır. Bu kişiler, ücret karşılığı çalışmalarına ve SSK'na prim ödemelerine karşın, diğer ücretlilerden ayrı olarak değerlendirilmesi gereken bir kesimdir.

1980 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, kamu kesimi ve özel kesimde ücret karşılığı çalışanlardan 84 bin erkek ve 7 bin kadın üst düzey yönetici, ticaretle 20 bin dolayında müdür ve kendi işinde çalışırken ücret alan girişimci, tarım işletmelerinde 1000 dolayında yönetici ve diğer alanlarda 18 bin dolayında yönetici sayısının araştırmamız açısından toplam ücretli sayısından düşürülmesi gereklidir.¹⁶

C. Ücretli Verilerinde Gözükmeyenler

İstatistiklerde ücretli olarak gözükmemesine karşın gerçekte ücretli ya da yarı-işçi olan çok sayıda kişi de vardır. Ancak bunların sayıları konusunda güvenilir veri bulunmamaktadır.

Türkiye'de eve iş verme sistemi son yıllarda yaygınlaşmaktadır. 1986 Yılı Programı'nda bu uygulamanın daha da yaygınlaştırılması

15) Erbesler Ayfer, «İstanbul'da İmalat Sanayii İşgücünün Kökeni ve Eğitim Yapısı», *MPM Verimlilik*, Cilt 14, No. 2, 1985/2.

Bu konuda öncü nitelikte bir çalışma için bkz. Arı, Oğuz, *Ankara ve İstanbul'da İmalat Sanayii İşçilerinin Uyum ve Sanayi ile Bütünleşmesi*, Boğaziçi Üniv. Yay., No. 145, İst. 1978.

16) DİE, *1980 Nüfus Sayımı*, s. 100-103.

lacağı belirtilmektedir. Eve iş verme sistemiyle çalışanlar genellikle kadınlar, yaşlılar, çocuklar ve erkek işsizlerdir. Birçok işçi için eve iş verme sistemi ikinci bir gelir kaynağı işlevi görmektedir. Bu koşullarda çalışanların çalışma süreleri uzun, ücretleri düşüktür. İşyerleri evleridir. Bu nedenle evlerde, diğer üreticilerden uzakta, işçilik bilincinin kolay kolay gelişemeyeceği bir ortamdadırlar. İşveren karşısında yalnızdırlar. Bazı uygulamalarda üretim aracı işverenindir. Bazı malların üretiminde ise üretici üretim aracının sahibidir, ancak hammaddelerin sağlanması ve üretilen ürünün pazarlanması açısından bir işverene bağımlıdır. Bu sistem, ücretlilik bilincinin gelişmesinin önemli engellerinden biridir.

Sümerbank'ın el tezgahlarında halı dokutturmasında da benzer bir durum söz konusudur. Binlerce köylü, Sümerbank'ın verdiği girdileri kendi tezgahlarında Sümerbank'ın verdiği modellere göre dokuyarak halı üretir ve atılan ilmik sayısına göre bir ücret alır. Bu insanlar üretim araçlarının (halı tezgahının) sahibidir. Bu tezgahın alınmasında Sümerbank yardımcı olmuştur. Ancak bu üreticiler Sümerbank'ın dolaylı işçisi durumundadırlar.

Türkiye'de yürürlükteki çalışma mevzuatına göre, eve iş verme sistemiyle çalışanlar «işçi» değildir. Bu kişilerin hizmet akdiyle değil, bir işin üstlenilip yapılmasını içeren «istisna akdiyle» çalıştıkları kabul edilir.¹⁷

İstisna akdiyle çalıştığı kabul edilerek işçi statüsünün dışında tutulan ve çalışma mevzuatının işçiyi koruyucu hükümlerinin dışına itilen diğer önemli bir kesim de, ormanlarda ağaç kesiminde çalışan işçilerdir. Bu işçiler genellikle kendi balta ve testerelerini kullanarak, Orman İdaresi'nden götürü iş alırlar. Birbirlerinden ayrı yerlerde ağaçları kesip, dallarını temizleyip, belirli merkezlere taşırlar. Her yıl onbinlerce orman köylüsü gerçek birer üretici ücretli olarak çalışırken, kendilerine «bağımsız çalışan» muamelesi yapılır. Bu mülksüzleşmiş üretici ücretliler arasında sınıf bilinci geri düzeylerde ve gelişimi de yavaştır.

Hamallar da ücretliler arasında özel bir kesim oluşturur. Bunlar sürekli işçidirler, ancak işverenlerle ilişkileri belirli bir işin yapılması süresi ile sınırlıdır. Aynen tarımda geçici sürelerle işlerde çalışan sürekli işçiler gibi bir ilişki içindedirler.

Türkiye'de kırsal kesimde mülksüzleşme sürecinin tam anlamıyla sonuçlanmaması, az topraklı köylülüğün yaygınlığı ve bir kısım küçük üreticinin tarımda işgücü gerekmiyen dönemlerde diğer

17) Eve iş verme konusunda daha geniş bilgi için bkz. Koç, Yıldırım, «Eve İş Verme, İşçiler ve Sendikalar,» *Bilim ve Sanat*, No. 23, Kasım 1982.

sektörlerde çalışmaya hazır olması gibi nedenlerle, yarı-işçilerin geçici işlerde çalışmaları son derece yaygındır. Geçici işçilik birçok işsiz için de iş olanağı olmaktadır. Türkiye'de geçici işçilik en fazla inşaat ve tarım sektörlerinde yaygındır. Ancak tuğla-kiremit üretiminde, T. C. Devlet Demiryolları İşletmesinde, Şeker Fabrikalarında, enerji işkolunda, orman yolları yapımında ve turizm işkolunda da geçici işçilik söz konusudur.

Türkiye'de ücretlilerin durumu incelenirken, üretken bir çalışma içinde olup, öğrenci statüsünde sayılan endüstri meslek lisesi öğrencileri de hesaba katılmalıdır. Ayrıca, hapishanelerdeki döner sermaye işletmelerinde de küçümsenmeyecek miktarda değer üretilmektedir. Bu işlerde çalıştırılan tutuklular da özel bir nitelikte ücretlidir.

D. Ücretlilerin Sektörlere Dağılımı

Üretimde kullanılan teknoloji, üretim sürecinin niteliği, üretim biriminin yeri, işyerinde işçi yoğunluğu, işin vasıf gereksinimi ve benzeri başka etmenlere bağlı olarak, çeşitli sektörlerde istihdam edilen ücretlilerin niteliği ve bu insanların genel davranışları birbirinden farklıdır.

Sanırım en büyük fark, tarım ile imalat sanayii arasındadır. Tarımda insan doğa ile içiçe bir üretimde bulunur. İnsan, doğanın kullanım değeri üretme kapasitesini denetler, biçimlendirir, geliştirir. Tarımsal üretimde kullanılan teknoloji ne kadar geriyse, üretim sürecinde insanın rolü o kadar bağımlıdır. Bu ise tarımda kaderciliğin yaygın olmasının ana nedeni ve dayanağıdır. Sulama, verimlilik, zararlı böceklerden koruma gibi konularda doğanın kendi iç mekanizmalarına bağımlı olan insanların kadercilikleri kaçınılmazdır. İmalat sanayiinde ise durum tümüyle farklıdır. Üreten, hammaddenin biçimlerini değiştiren tümüyle insan emegidir. Ya canlı emektir, ya da makinelerde veya otomatik süreçlerdeki ölü emektir. İmalat sanayiindeki üretim süreci kaderciliği yeniden üretmez.

Ücretlileri bir bütün olarak ele alırken, Türkiye'de yukarıda ele alınan etmenler açısından bazı genel özelliklere dikkati çekmek gereklidir. Gerçekte bu bölümlerin her biri ayrı bir çalışmanın konusu olacak kadar kapsamlıdır. Burada ele alınacak özellikler yalnızca genellemelerdir.

1. Tarım Sektöründe Ücretliler

Türkiye'de ücretli emeğin ilk geliştiği sektörlerden biri tarım sektörüdür. Osmanlı İmparatorluğu döneminde ücretli işçi istih-

dam eden büyük çiftliklerin varlığı bilinmektedir. Çukurova ise ücretli işçilerin çalışma ilişkilerinin düzenlendiği ilk bölgelerden biridir. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Çukurova bölgesinde yerleştirdiği bazı uygulamalar bugün bile yürürlüktedir.¹⁸

Türkiye'de tarım işçilerinin sayısı konusunda çelişik rakamlar bulunmaktadır.

1962 - 1969 döneminde Türkiye'nin bütün illerinde uygulanan köy envanter etüdüleri sonuçlarına göre, 1.268.274 topraksız çiftçi ailesi vardı. Bunların 1.175.159'u tarım işçisi olduğunu bildirmişti. Diğerleri ise ortakçı ve kiracıydı.¹⁹

Kırsal alanlarda topraksız köylülerden ücretli işçi olarak çalışanlar ya tarım işçiliği yapmaktadır, ya da orman işçiliği.

1970 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre, tarım-orman-balıkçılık işkolunda 602 bin ücretli vardır. 1975 yılı nüfus sayımına göre bu sayı 1 milyon 21 bin oldu. 1980 yılında ise 589 bine düştü. Üç sayımda rakamlardaki bu büyük oynama, gerçek yaşamın verilere yansımaları değil, nüfus sayımlarının özellikleri ve hasatlarından kaynaklanmaktadır.

Türkiye'de balıkçılık işkolunda istihdam edilen ücretli sayısı çok değildir.

Tarım işçisi olarak çalışanların sayısı konusunda en kapsamlı araştırma, İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından yapılmıştır ve ne yazık ki, yeterince değerlendirilmemiştir.

İş ve İşçi Bulma Kurumu, 1970 ve 1974 yıllarında Mevsimlik Toplu İşçi İstihdam Rehberleri²⁰ yayınladı. Bu araştırmalarda, tarımda mevsimlik işçi çalışan bütün bölgeler, yapılan işin niteliği, işe başlama ve işin bitiş tarihleri, çalışan işçi sayısı, başka bölgelerden gelen işçi sayısı ve eski işçi çalıştırma oranları gibi konularda ayrıntılı veri sunulmaktadır. Bu araştırmalar, bu tarihlerde yaklaşık 800 bin dolayında kişinin tarım işletmelerinde ücretli olarak

18) Aksoy Suat, *Tarımda İş Hukuku*, Türk Ziraî Ekonomi Derneği Yay. No. 1, Ankara, 1969. Bu çok değerli çalışma, işçi hareketi tarihi konusunda çalışanlarca yeterince değerlendirilmemiştir.

19) Köy Envanter Etüdüleri önce her il bir kitap olarak yayımlandı. İllerin tümünün bitmesine az kala, çeşitli sakıncalar ileri sürülerek, yayımı durduruldu. 1971 yılında Ankara'daki AID'den tüm illerin sonuçlarını kapsayan kapsamlı bir çizelge temin etmiştim. Veriler buradan alınmıştır.

20) İş ve İşçi Bulma Kurumu, *Mevsimlik Toplu İşçi İstihdam Rehberi (1)*. Yay No. 66, Ankara, 1970.

İş ve İşçi Bulma Kurumu, *Mevsimlik Toplu İşçi İstihdam Rehberi (1)*. Yay. No. 110, Ankara, 1974.

çalıştığını göstermektedir. Ancak bunların ne kadarının tümüyle mülksüzleşmiş işçi, ne kadarının ise yarı- işçi niteliğinde olduğuna ilişkin bilgi yoktur.

Çok kaba bir tahminle, Türkiye'de tarım işçisi olarak çalışan 500 - 600 bin dolayında mülksüzleşmiş ücretlinin, 400 - 500 bin dolayında da yarı - mülksüzleşmiş köylünün bulunduğu söylenebilir.

Tarım işçileri incelenirken bir konuda dikkatli olmak gerekir. Türkiye tarımında ücretli ile işveren arasındaki ilişki genellikle geçici niteliktedir. Tarımsal üretimin tüm yıl boyu istihdamı gerekli kılacak biçimde planlanamaması ve doğal koşullara aşırı bağımlılık nedeniyle, kısa süreli istihdam esastır. Ancak bu uygulama, geçici istihdam ile geçici işçiliğin karıştırılmasına neden olmamalıdır. Tarım işçilerinin önemli bir bölümü için tek geçim kaynağı ücretliliktir. Ancak işyerlerinin sürekli olarak değiştirilmesi, geçici işçilik gibi bir görünüm yaratabilir. Bu insanlar geçici sürelerle değil, sürekli işçilik yapmaktadırlar. Ancak tarımdaki teknoloji gereği, bir işveren tarafından istihdam edilme süresi kısadır.

Türkiye'de hayvancılık alanında çağdaş işletmelerin yeterli sayıda bulunmaması nedeniyle, bütün yıl boyu süren bir iş olan hayvancılıkta ücretli işçilik yaygınlaşmamıştır.

Tarım işçisi tüm ailesiyle birlikte çalışır. Gezginci niteliği önemlidir. Yılın belirli aylarında kazandığıyla bütün yıl geçinmek durumundadır. İşveren ile arasındaki ilişki kısa sürelidir. Bir sonraki iş döneminde aynı işverenin yanında çalışabilir de, çalışmayabilir de. İşçiler arasında aynı köyden olma önemli bir bağdır. İşçi ile işveren arasında bir aracı kademe vardır (yörelere göre bu aracının adı elci, dayıbaşı, boladur, dragoman, kahya, çavuş veya başcil olabilir). Bunlar genellikle işçiye hakimdir. Onu çeşitli biçimlerde (borç vererek, iş bularak, vb.) kendisine bağlamıştır. Ücret genellikle zamana göre değil, yapılan işe göre ödenir. Yılın ancak belirli sürelerinde gelir getirici bir işte çalışan bu kişiler, mümkün olan en kısa sürede en fazla ücreti alabilmek için çok yoğun bir tempo ile ve dinlenmek için mümkün olduğunca az zaman «harcayarak» çalışırlar. Geçici sürelerle işçilik eden yarı- işçilerle mülksüzleşmiş işçilerin aynı işyerlerinde çalışması işçilik bilincinin yerleşmesini zorlaştıran etmenlerden biridir.

Orman köylerinde yaşayan insanlar için de benzer sorunlar söz konusudur.

Bu bölgelerde ekilebilir toprak azdır. Hayvancılık ve gurbetçilik ana geçim kaynağıdır. Köylerin önemli bir bölümü ise yılın belirli dönemlerinde orman yolu yapımında ve ormandan ağaç kesme işlerinde çalışırlar. Bu iş de yılın belirli aylarına özgüdür. Mülk-

süzleşmiş ücretlilerle yarı-işçi niteliğindeki insanlar bir arada çalışır. Ağaç kesme, dallarını temizleme ve taşıma işi götürü olarak verilir. Orman İdaresi ile üretici arasındaki ilişki görünüşte hizmet akdi değil, «vahidi fiyat» sistemine dayalı bir istisna akdidir. Ağaçlar dağınıktır. Toplu çalışma yoktur. Parça başı ücret ödenir. İş bulunabilen sürelerde son derece yoğun bir tempoyla çalışılır.

Tarım ve orman işçiliği ayrıntılı olarak incelenmesi gereken bir konudur. Ancak çok özetle şu söylenebilir: Çok yoksul olmalarına karşın, yukarıda ele alınan etmenler nedeniyle bu işkolunda ücretli işçiler kendi yaşam koşullarını belirlemede ve toplumsal yaşamda, diğer işkollarına göre çok az etkili olmuşlardır. Türkiye'deki tarım ve orman işçilerini, en gelişkin biçimiyle Latin Amerika'nın bazı ülkelerinde gördüğümüz, özellikle ihracata dönük tarım plantasyonlarındaki plantasyon işçileriyle karşılaştırmamak gerekir.

2. Madencilik Sektöründe Ücretliler

1970 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de madencilik ve taş ocakçılığı sektöründe 108 bin ücretli vardı. 1975 yılında bu sayı 111 bin ve 1980 yılında da 129 bin oldu.

Bu işçilerin yaklaşık yüzde 80'i kamu kesiminde çalışıyordu.

Madenler genellikle kentlerin dışındadır. Maden kentleri olduğunda bile, kırsal alanlarda yaşamını sürdürerek, madenlerde çalışan çok sayıda ücretli bulunur.

Türkiye'de işçi istihdamı açısından en önemli madencilik bölgesi Zonguldak'tır. Eski adıyla Türkiye Kömür İşletmeleri Ereğli Kömür İşletmesi Müessesesi, yeni adıyla da Türkiye Taşkömürü İşletmesi, yaklaşık 50 bin maden işçisinin işvereni durumundadır.

Ancak burada da, «hukuksal tanımlar» ile sınıfsal tanımlar arasında bir çelişki söz konusudur.

Maden işçileri işveren ile bir hizmet akdi yapmışlardır. Bu anlamda «işçi»dirler. Ancak işçilerinin, özellikle de kamu kuruluşlarının madenlerinde istihdam edilenlerinin, önemli bir bölümü henüz mülksüzleşmemiştir. Belki aksine bir süreçten de söz edilebilir. Mülksüzleşme ile ilgili bölümde, Zonguldak'taki gruplu maden işçileri arasında yapılan bir anketin sonuçları ele alınmıştı. Kamu kesiminde maden ocaklarında ücretli olarak çalışmak, köyde toprak satın almaıa bile sağlayabilir.

Türkiye'de özel sektöre ait madenlerde çalışanların toprak mülkiyetiyle ilişkileri konusunda yapılmış bildiğim bir araştırma yok. Özel sektöre ait madenlerde çalışma koşulları çok daha zor, tehlike

daha yüksek, ücretler daha düşüktür. Bu nedenle, zorunlu olmayanlar kolay kolay bu madenlerde çalışmaz. Sanırım, özel sektöre ait madenlerde çalışan «işçilerin» çoğu mülksüzleşmiş ücretlilerdir. Ancak köy yaşantısı, toplumsal hareketlilikten uzaklık, geri teknolojinin yarattığı kadercilik, kamu kesiminde işveren devletin paternalist uygulamaları, maden işçilerinin de toplumsal yaşamdaki etkilerinin kısıtlı olmasına yol açmıştır.

3. İmalat Sanayiinde Ücretliler

Yapılan araştırmalar, imalat sanayiinde ücretli olarak çalışanların çok büyük bir bölümünün mülksüzleşmiş işçiler olduğunu gösteriyor. Bu kişilerin köyleriyle ve dolayısıyla toprakla bağları giderek kopmaktadır. Geçmiş on yıllarda köyden gelen yiyecek miktarı giderek azalmaktadır. Mülksüzleşme bölümünde ele alındığı gibi, kentsel işgücü içinde ücret dışı geliri olan ücretliler çok küçük bir azınlık oluşturmaktadır.

1970 yılında yapılan nüfus sayımına göre, imalat sanayiinde 831 bin ücretli vardı. 1975 yılında bu sayı 1 milyon 66 bin ve 1980 yılında da 1 milyon 500 bin oldu. İmalat sanayiinde çalışan ücretlilerin sayısındaki bu artışın Türkiye’de endüstrileşme sürecinin hızlanmasının sonucu olduğu açıktır.

İmalat sanayiinde ücretli olarak çalışanların önemli bir bölümü, 10 ve daha fazla sayıda kişinin çalıştığı işyerlerinde istihdam ediliyordu.

Devlet İstatistik Enstitüsü’nün her yıl yaptığı yıllık imalat sanayi anketleri sonuçlarına göre, 1979 yılında 10 ve daha fazla sayıda kişinin çalıştığı işyerlerinde istihdam edilenlerin sayısı 786 bindi. 1982 yılında ise 837 bine çıktı. 1983 yılında 25 ve daha fazla sayıda kişinin çalıştığı işyerlerinde istihdam edilenlerin sayısı ise 800 bin oldu.²¹

Bir ülkede imalat sanayiinde ücretlilerin yapısı ve dinamiğini incelerken, gözönünde bulundurulması gereken değişkenlerden biri, ülkedeki endüstrileşme sürecinin özellikleridir.

Ülke, kapitalist ilkel (temel) birikim sürecini hızla yaşamak ve hızla endüstrileşmek çabasıdaysa, işverenlerin ve hükümetlerin işçilere ve işçi hareketine tavrı buna uygun olarak gelişir. Endüstrileşmede ithal ikameci politikalar izleniyorsa ve ülkede genişleme potansiyeli olan bir iç pazar mevcutsa, durum farklıdır. Ama

21) DİE, 1985 İstatistik Yıllığı, Ankara, 1985.

eğer uluslararası alanda işgücü maliyetinin düşüklüğü önem kazanıyorsa ve yeni bir uluslararası işbölümü çerçevesinde, ülke ihracata dönük bir sanayileşme görevini üstlenmişse, işçilere karşı tavrı temelden değişiktir.

Diğer bir deyişle, imalat sanayiinde ücretlilerin niteliklerine ilişkin olarak yapılan değerlendirmeler, endüstrileşmenin içinde bulunduğu aşamaya, endüstrileşme sürecinde izlenen yola ve uluslararası işbölümünde üstlenilen rol ve görevlere göre önemli değişiklikler gösterir. Bugün Türkiye'de, ithal ikameci endüstrileşmeden, ihracata dönük bir ekonomik yapıya ve uluslararası işbölümünde yeni rollere geçişle birlikte, ücretlilere karşı işverenlerin ve hükümetin aldığı tavırda önemli bir değişikliği yaşıyoruz. Bu değişiklik, özellikle imalat sanayiindeki ücretlilerin bu çalışmada ele alınan maddi niteliklerinde önemli bir değişiklik yaratmadan, gelirleri ve çalışma koşullarını etkiliyor. Bu da, onların işverenlere ve hükümetlere karşı olan tavrını değiştiriyor.

4. Elektrik - Gaz - Su Sektöründeki Ücretliler

1970 yılında bu sektörde, Türkiye Elektrik Kurumu, Devlet Su İşleri, Elektrik İşleri Etüd İdaresi, Çukurova Elektrik T.A.Ş. ve İller Bankası'nda 15 bin ücretli çalışıyordu. 1975 yılında bu sayı 19 bine, 1980 yılında da 33 bine çıktı. Bu sektördeki çalışma koşulları ve işçi-işveren ilişkileri, imalat sanayiindeki gibidir.

5. İnşaat ve Bayındırlık Sektöründe Ücretliler

Türkiye'de en fazla ücretlinin çalıştığı sektörlerden biri de, inşaat ve bayındırlıktır. 1970 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, bu sektörde çalışanların sayısı 414 bindi. 1975 yılında 463 bin ve 1980 yılında 709 bin oldu.

Türkiye'de kentleşme sürecine koşut olarak, konut gereksinimi arttı. Diğer taraftan, yol ve baraj gibi temel altyapı yatırımlarının ülkede iç-pazarın genişlemesinde ve üretimin istikrarlı bir biçimde artırılmasındaki önemli rolü, bu alanlardaki yatırımları ve işçi istihdamını artırdı.

Konut üretiminin imalat sanayiindeki üretim sürecinden farklı bir niteliği vardır. İşyeri sürekli olarak değişir. Ayrıca, konut üretiminde çeşitli aşamalarda işçi grupları birbirinden ayrı olarak işyerinde çalışır. Geleneksel teknolojilerle konut üretiminde vasıfsız işçi kullanımı önemli miktardadır. Üretim süreci hava koşullarına

bağlıdır. Bütün bu niteliklerine bağlı olarak, konut üretiminde çalışan işçiler, çeşitli açılardan, tarım-orman ile imalat sanayii işçileri arasında bir konumdadırlar. Kırsal bölgelerden gurbete çıkanların yaygın olarak çalıştığı alan inşaat sektörü ve özellikle de konut üretimidir. Bu geçici istihdam, işçiler arasında çeşitli yanlış eğilimleri doğurur. Kısa dönemli çıkarlar bazı durumlarda ön plana geçer. İş bulunabilen kısa süre içinde mümkün olduğunca fazla para kazanabilmek için, işçi hareketinin kazanımları kenara itilir. İşçilerin önemli bir bölümü, vergi ve sigorta primi kesintilerinden kurtulabilmek için kaçak çalışmayı kabul eder. Günlük çalışma süreleri genellikle normalin üstündedir. İnşaat mevsiminde hafta tatili ve genel tatillerde çalışma son derece yaygındır. Bu özellikler, sendikalaşma eğiliminin düşüklüğüne yol açar. İmalat sanayiinde büyük işyerlerinde çalışan işçilerin hemen hemen tümü sendikalyken, inşaat işkolunda özel sektör işyerlerinde sendikalaşma oranı çok düşüktür. Ancak tarım sektörünün de üstündedir.

Son yıllarda inşaat sektöründe sermaye birikiminin ve merkezileşmenin hızlanması ve toplu konut üretiminin ön plana çıkmasıyla birlikte, çağdaş teknolojiler de kullanılmaya başlandı. Bu gelişime koşut olarak, inşaat sektöründe özellikle konut üretiminde çalışan işçiler giderek imalat sanayii işçilerine benzemeye başlayacaktır.²²

Bayındırlık hizmetleri alanında ise kamu kesimi ağırlıktadır. Ancak altyapı yatırımlarının inşaat sürecinde özel sektör etkinliğini artırmaktadır. Özel sektörün altyapı inşaatlarını gerçekleştirdiği durumlarda sendikalaşma oranı düşmektedir. Kamu kesiminde bayındırlık hizmetlerinin yürütülmesinde çalışan işçiler ise hemen hemen tümüyle sendikalıdır. Muhafazakar hükümetlerin bütün dünyada uyguladığı politikalardan biri, bugüne kadar devlet ya da diğer kamu birimleri tarafından yürütülen bayındırlık işlerinin özel sektöre devridir. Bugün Türkiye'de de bu uygulama gündemdedir. Önümüzdeki aylarda bu politikanın yaygınlaştırılarak hayata geçirilmesi, bu sektörün yapısında ve işçi-işveren ilişkilerinde önemli değişikliklere yol açacaktır.

İnşaat işçileri, özellikle büyük yatırım dönemlerinde, işçi hareketinde önemli olaylar yarattılar (1974 İskenderun Demir Çelik olayları bunların en önemlilerindendir). Ancak bunlar kalıcı olmadı, güçlü bir örgütlenmeye dönüşmedi. İnşaat üretiminin niteli-

22) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Koç, Yıldırım, «Konut Üretiminde İşçiler,» TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası, *Konut Kurultayı*, 16, 17, 18 Nisan 1982, s. 323 - 336, Ankara, 1982.

ği, bu alandaki çalışmanın birçok yarı-işçi için geçici bir ek kazanç kapısı olması, mülksüzleşmiş birçok kişinin imalat sanayiinde işçiliğe geçişte inşaat işçiliğini geçici bir dönem olarak görmesi ile işyerinde ve işkolunda işçi devrinin yüksek olması gibi nedenlerle, bu sektördeki işçiler imalat sanayii işçilerinden farklıdır. Ancak, bu sektörde çalışan işçiler ve yarı-işçilerin kırsal alanlarla bağlarının sürmesi, bu kişilerin kırsal alanlara yeni düşünce ve davranışları taşıyan bir unsur olmasına da yol açmaktadır.

6. Hizmetler Sektöründeki Ücretliler

Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otellerde, ulaştırma, haberleşme ve depolamada, mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumlarda, toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetlerde çalışan ücretlilerin sayısı 1980 yılında 3 milyon 118 bin dolayındaydı. Bu alanda birimler genellikle küçüktür. Ancak ulaştırmada T. C. Devlet Demiryolları, mali kurumlarda ise bankalar, önemli sayıda ücretliyi bir arada bulundurur. T. C. Devlet Demiryolları'nda 1984 yılında 64.964 kişi (27.943 memur ve 37.021 işçi) çalışıyordu.²³ 1984 yılı sonunda kamu bankaları ile özel bankalarda çalışanların sayısı ise 141.974 idi.²⁴

Dikkat edileceği gibi, ekonominin çeşitli sektörlerinin üretim açısından farklı nitelikleri, bu alanlarda istihdam edilen ücretlilerin ücretli olarak farklı davranışlar içine girmesine neden olmaktadır. Sektörler arasında var olan farklar, aynı sektör içinde de görülmektedir. İşyerinin yeri, kamu kesimi ile özel kesim, büyük işyerleri ile küçük işyerleri, yerli sermaye ile yabancı sermaye, işyerinin büyüklüğü gibi etmenler ve bunlarla bağlantılı olarak kullanılan teknoloji, aynı sektör ve hatta aynı malın üretiminde bile ücretlileri farklı davranışlara itmektedir. Bu farklar diğer bölümlerde sektör farkı gözetilmeksizin ayrıca ele alınacaktır.

Bir ülkede ücretlilerin toplumsal yaşamda ağırlıklarını artırabilmeleri için, yalnızca ücretlilerin sayısının artışı yeterli değildir. Ele alınan ve alınacak diğer etmenlerin de rolü büyüktür.

E. Ücretliler ve İşçi Sınıfı (Üretken Emek, Üretken Olmayan Emek)

Türkiye'de yeterince tartışılmayan konulardan biri, üretken emek ile üretken olmayan emektir. Bu kavramlar tartışılmayınca

23) DİE, 1985 İstatistik Yılı, Ankara, 1985.

24) Türkiye Bankalar Birliği, *Bankalarımızın 1984 Sonu Bilanço, Kâr ve Zarar Hesapları, Teşkilat, Mevduat ve Kredileri Hakkında Bilgiler*, Ankara, 1985.

ve açılmayınca, ücretliler ile işçi sınıfı kavramları da muğlaklaşmakta ve genellikle işçi sınıfı kavramı tüm ücretlileri kapsayacak biçimde kullanılmaktadır.

Ücretli kavramı ile çizdiğimiz çerçeve, mülksüzleşmiş ve ana geçim kaynağı, başkasına ait bir işyerinde ya da başkasına ait üretim araçlarını kullanarak çalışma karşılığı aldığı ücret olan kişiyi içermektedir. Ancak her ücretli, değer yaratmaz; ya da, emeğini bir maddi ürün içinde billurlaştırmaz. En genel tanım olarak, maddi ürün üretiminde çalışan ücretlileri işçi sınıfı olarak tanımlayabiliriz. Diğer bir deyişle, mülksüzleşmiş olmak ve başkası için çalışma karşılığında alınan gelirle geçinmek, işçi sınıfı içinde yer almak için gerekli, ancak yetersiz bir koşuldur. Bu kişi ancak aynı zamanda maddi ürün üretiminde yer alıyorsa, dar anlamı ile işçi sınıfına dahil olur. Buna göre, dar tanımıyla işçi sınıfı, ücretlilerin ancak bir bölümüdür. Bu çalışmanın başlığının da «İşçi Sınıfının Maddi Durumu» olmamasının nedeni bu ayrımdır.

Maddi ürün üretimi kavramı genellikle sanıldığından daha karmaşıktır.

Bir yaklaşım, maddi ürün üretiminde çalışmayı «mavi yakalı işçi,» «bedeniyle çalışan işçi» ya da doğrudan üretimde çalışan işçi kavramı ile özdeşleştirmektedir. Bu hatalıdır. Üretim sürecinin kolektifleşmesiyle birlikte kafa ve kol emeği bütünlüğüyle bir kolektif işçi oluşur²⁵. Üretim sürecine kafasıyla katkıda bulunanlar ile kol gücüyle ya da her ikisiyle katkıda bulunanlar arasında bir ay-

25) «İnsan tek başına kendi beyninin kontrolü altındaki kendi kaslarının etkinliği olmaksızın doğa üzerinde çalışamaz. Doğanın sisteminde olduğu gibi, nasıl kafa ve el birbirine aitse, emek sürecinde de zihin çalışması ve el çalışması birleşiktir. Daha sonra birbirlerinden ayrılırlar, hem de birbirinin öldüresiye düşmanı olacak kadar. Genel olarak söylemek gerekirse, ürün, tek bir üreticinin doğrudan ürünü olmaktan, toplumsal bir ürüne, bir kolektif işçinin ortak ürününe, diğer bir deyişle, bireysel öğeleri şu ya da bu ölçüde emeğin nesnesinin işlenme sürecine uyan bir çalışan personel bütünlüğünün ürününe dönüşür. Emek sürecinin işbirlikçi (ortaklaşacı) niteliği yaygınlaştıkça üretken emek ve üretken emeği gerçekleştiren kişi, yani üretken işçi kavramında da buna bağlı bir genişleme kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Üretken olarak çalışmak için işçinin kendi elleriyle iş yapan biri olması artık gerekmez. Kolektif işçinin bir organı (ögesi) olması, kolektif işçinin ikincil işlevlerinden birini yerine getirmesi yeterlidir. Üretken çalışmaya ilişkin olarak yukarıda belirtilen ve maddi üretimin doğasından türetilen ana tanım, bir bütün olarak ele alınan kolektif işçi içinde de geçerliliğini sürekli olarak korur.»

(Marx, *Capital I*, s. 551 - 552, Everyman's Library, 1968).

rım yapılamaz. Yapılacak ayırım, üretimin teknik örgütlenmesi ile üretimin kapitalist örgütlenmesi arasındaki farktır. Ustabaşının görevinin bir bölümü üretimin teknik açıdan gerektiği biçimde sürdürülebilmesinin sağlanmasıdır. Ustabaşı bu yanıyla üretken emeğin ve işyerindeki kollektif işçinin bir parçasıdır. Ancak ustabaşının diğer işlevi, işyerinde işçilerin gereken biçimde ve disiplinle çalışmasının sağlanmasıdır; işçilere gözkulak olunmasıdır. Bu işlev ise üretim sürecinin dışında, üretim araçlarıyla doğrudan üreticiler arasındaki ilişkinin kapitalist niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle bu faaliyet üretken olmayan bir faaliyettir.

Bu açıdan yaklaştığımızda, kapitalist bir ülkede, tarım - ormancılık ve balıkçılık, madencilik - taşımacılık, imalat sanayii, inşaat, elektrik - gaz - su üretiminin tümünde maddi ürün üretilmektedir. Taşımacılık ve iletişim sektörlerindeki faaliyetin önemli bir bölümü ise üretilen ürünlerin ve girdilerin taşınmasına ve üretimin sürmesine ilişkindir ve bu nedenle de, tüm ekonomi düzeyinde bir kollektif üretimin parçalarıdır. Ayrıca proje - plan, makine tamir - bakım, işyeri temizleme işleri de üretken çalışmadır. Ancak, yukarıda belirlenen üretken sektörlerde (maddi ürün üretimine doğrudan ya da dolaylı katılan sektörlerde) çalışan herkes üretken bir çalışma içinde değildir. Üretken sektörlerde olmasına karşın üretimin teknik örgütlenmesine katılmayan birçok kişi, üretken değildir. Örneğin, bir fabrikada büroda plan - proje çizen bir ücretli mühendis, mülksüzleşmiş ise, işçi sınıfındandır. Buna karşılık, üretilen ürünün reklam işleriyle uğraşan ücretli bir büro işçisi işçi sınıfının dışındadır, çünkü yaptığı işin üretimin teknik örgütlenmesiyle ve yürütülmesiyle ilişkisi yoktur. Ayrıca, üretimin teknik örgütlenmesine kafa emeğiyle katılan kişi (beyaz yakalı) üretkenken, sokakları süpüren çöpçü (mavi yakalı ve bedeniyle çalışan) üretken bir faaliyet içinde değildir.

Bu yaklaşıma göre, Türkiye'de en dar tanımıyla işçi sınıfının boyutlarını bulmak için önce aktif bir biçimde gelir getirici bir işte çalışan ücretlileri saptamak, bunların mülksüzleşme düzeylerini irdelemek ve daha sonra da, ücretliler içinden üretken faaliyette bulunanları belirlemek gerekir. Üretken ücretlilerin saptanmasında önce üretken olmayan sektörler elenir. Üretken sektörlerde çalışan mülksüzleşmiş ücretlilerin arasından ise üretimin teknik örgütlenmesinde yer almayanlar ayıklanır.

Bu doğrultuda yaptığımız bir çalışmaya göre²⁶, Türkiye'de üc-

26) Koç, Yıldırım, «Türkiye'de Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek,» *Yapıt*, No. 11, Haziran - Temmuz - Ağustos 1985, Ankara.

retliler içinde işçi sınıfının boyutu 1970 yılında 2 milyon 28 bin, 1975 yılında 2 milyon 749 bin ve 1980 yılında da 2 milyon 957 bin. 1980 yılında 2 milyon 957 bin üretken ücretlinin 563 bini tarım - orman - balıkçılık sektöründe, 119 bini madencilik - taşçılık sektöründe, 1 milyon 351 bini imalat sanayiinde, 27 bini elektrik - gaz - su üretiminde, 665 bini inşaat ve bayındırlık sektöründe, 233 bini de ulaştırma - haberleşme - depolama sektöründe istihdam ediliyordu.

F. Ücretlilerin Bölgesel Dağılımı

1960 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de 2 milyon 437 bin ücretli vardı. Sigortalıların sayısı ise 621 bindi. 1980 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre ise Türkiye'deki ücretlilerin sayısı 6 milyon 162 bine ulaşmıştı. 1984 yılı Eylül ayında Sosyal Sigortalar Kurumu'na prim ödeyen sigortalıların sayısı 2 milyon 439 bin idi.

Türkiye'de ücretlilerin ve maddi ürün üreten işçilerin en yoğun olduğu il İstanbul'dur. 1960 yılında İstanbul'da toplam 420 bin ücretli ve 146 bin sigortalı vardı. 1980 yılı nüfus sayımına göre, 1980 yılında İstanbul'da toplam 1 milyon 105 bin ücretli bulunuyordu. Türkiye'deki ücretlilerin yüzde 18'i, 1984 yılı Eylül ayında sigortalıların yüzde 27'si (651 bin sigortalı) ve büyük imalat sanayii işçilerinin yüzde 31'i İstanbul'dadır. 1980 nüfus sayımı sonuçlarına göre, İstanbul ilinde gelir getirici bir işte çalışanların yüzde 71'i ücretlidir²⁷.

İzmir de ücretlilerin yoğun olduğu bir ildir. Türkiye'de 1984 yılı Eylül ayında sigortalıların yüzde 8'i, büyük imalat sanayii işçilerinin 1981 yılında yüzde 9'u İzmir'dedir.

Türkiye'de ücretlilerin bölgelere ve illere göre dağılımında ilginç bir tablo görülmektedir.

Türkiye'de kentleşme ile endüstrileşme süreçleri birbirine koşut gelişmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminin büyük kentleri birer endüstri merkezi olmaktan çok, merkezîyetçi bir yapının idari birimlerinin ve ordunun yerleştiği yerler ve ticaret merkezleriydi. Bugün Türkiye'de ücretlilerin önemli bir bölümünü barındıran İstanbul, bu nitelikte bir kenttir. İstanbul'da geleneksel üretimden çağdaş endüstriye geçiş ve yaygın biçimde ücretli istihdamı Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir.

Buna karşılık, bazı kentlerimiz gelişmelerini hemen hemen tümüyle endüstrileşmeye borçludur. Karabük, (Karadeniz) Ereğli, Çerkezköy, Seydişehir, Afşin-Elbistan, İskenderun, Kırıkkale bu gelişimde büyük endüstri birimlerinin etkisinin güzel örnekleridir.

27) DİE, *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 12.10.1980, İstanbul İli*, Yay. No. 990 - 17, Ankara, Ocak 1983.

1970'li yıllarda organize sanayi bölgelerinin kurulması ile belirli kentlerde işçi yoğunluğu daha da artmıştır.

Kamu kesiminde yatırımların planlanmasında uzun süre Anadolu'nun değişik illeri tercih edildi. Birçok ilde endüstrileşme süreci incelendiğinde, Sümerbank, Etibank veya Tekel fabrikalarının bu ilde kurulan ilk önemli işletme olduğu görülür. Bu işletmeler uzun süre çölde birer vaha gibi kaldı. Ancak daha sonraki yıllarda vahanın çevresi de yeşillendi, çevreye yeni fabrikalar açıldı. Bu «çölde vahalık» durumu, kamu kesiminin yatırım politikasındaki bu dağınıklık stratejisi, 1940'lı ve 1950'li yıllarda çok sayıda işçinin aynı bölgede birarada bulunmasını önleyerek ve işçilik bilinci ve mücadeleye geleneğinin hiç yerleşmediği bölgelerin insanlarını, bu bölge insanlarının genel yaşam düzeyinin üstünde koşullarda işçileştirerek, Türkiye'de genel olarak işçi hareketinin dinamizmini bu yıllarda kısa dönemde olumsuz etkiledi. Ancak 1980'li yıllarda kamu kesiminde izlenen işçi-işveren ilişkileri stratejisi nedeniyle ve yılların birikimi sonucunda, işçi hareketinin dinamizmini İstanbul ve benzeri birkaç ilin dışına taşırmada, bu dağınıklığın son derece önemli olumlu sonuçları olacaktır.

Maden işçilerinin en önemli bölgesi Zonguldak'tır. Bu bölge, 19'uncu yüzyıldan beri işçi hareketinin beşiklerinden biridir.

Tarım işçileri açısından ise Çukurova Bölgesi'nin özel bir önemi vardır.

G. Kamu Kesiminde Ücretliler

Türkiye'de kamu kesiminde ücretli istihdamı genellikle sanıldığından daha önemlidir.

Kamu kesiminde en kaba sınıflandırmayla, «işçi» ve «memur» statülerinde ücretli istihdam edilir. Geçmiş yıllarda toplam istihdam içinde göreceli olarak küçük bir yeri olan «sözleşmeli personel» statüsündeki istihdamın ise 1986 yılında artırılması planlanmaktadır.²⁸

Türkiye'de «devlet memuru» statüsünde çalışanların sayılarıyla ilgili kaynaklardan biri, T. C. Emekli Sandığı verileridir.

1984 yılı sonu itibarıyla, T. C. Emekli Sandığı'na bağlı «aktif sigortalı» sayısı 1 milyon 375 bindi.²⁹

28) DPT, 1986 Yılı Programı.

29) DPT, 1986 Yılı Programı, s. 273.

Devlet Personel Dairesi tarafından yapılan bir çalışmaya göre ise, 1 Mart 1980 tarihi itibarıyla 1 milyon 238 bin memur bulunuyordu.³⁰

Kamu kesiminde çalışıp «işçi» ya da «sözleşmeli personel» statüsünde olan ücretliler Sosyal Sigortalar Kurumu'na prim öderler. Bu nedenle SSK verileri kullanılabilir.

SSK verilerine göre, 1984 yılı Eylül ayı başında kamu kesiminde 779 bin sigortalı istihdam ediliyordu.

Devlet Personel Dairesi verilerine göre ise, 1 Mart 1980 tarihinde genel bütçeli ve katma bütçeli kuruluşlarda ve KİT'lerde 4,4 bin sözleşmeli personel, 84,2 bin geçici personel ve 515,5 bin işçi istihdam ediliyordu. Belediyelerde çalışanlar da bu toplama eklenirse, SSK verilerine yaklaşılmaktadır.

25 ve daha fazla kişinin istihdam edildiği imalat sanayii işyerlerindeki istihdamda da kamu kesiminin önemli bir yeri vardır. 1983 yılında bu nitelikteki işyerlerinde 800 bin kişi çalışıyordu. Bu işçilerin yüzde 35'i kamu kesimindeydi.

Uygulanmakta olan ekonomik politika, kamu kesiminin istihdam içindeki payını azaltma doğrultusundadır. Ancak bu politikalar kamu kesiminde istihdam edilen ücretlilerin işçi hareketi içindeki etkinliğini artıracaktır.

Kamu kesimi işyerleri genellikle büyük birimlerdir. Çok sayıda ücretli bir arada bulunur. Ancak 1980'li yıllara kadar kamu kesiminde istihdamın bazı özellikleri, kamu kesimindeki ücretlilerin işçi hareketi içinde etkin bir rol oynamasını önemli ölçüde kısıtladı: Kamu kesimi işyerleri ülkeye dağılmıştır ve bir çok bölgede en önemli ve hatta tek büyük işletmedir. İş güvencesi genellikle yüksektir. Çalışma yoğunluğu genellikle düşüktür. Lojman ve benzeri yan yararlar çoktur. Ücretler genellikle özel sektördekinden yüksektir. İşyerleri, işçi sağlığı yönünden özel sektördekinden daha iyi bir durumdadır. İş güvencesi, çalışma süreleri ve yıllık ücretli izinler konusunda memurlara tanınmış haklar genellikle işçilere de verilmiştir. Sendikalar genellikle başka ilişkileri de kullanarak işçilerin ücretlerinde ve çalışma koşullarında önemli gelişmeler gerçekleştirmişlerdir³¹

30) Devlet Personel Dairesi, *Kamu Personeli Anket Sonuçları - 1 Mart 1980*, Ankara, 1981.

31) Belediyelerde ve idari açıdan devlete bağımlı tarım satış kooperatifleri birliklerinde, siyasal partiler arasındaki çekişmeler nedeniyle, işçi-işveren ilişkileri çok özel ve ilginç bir nitelik kazandı. Bu özel durumlar için bkz. Y. Koç, «1974-1980 Döneminde Belediyelerde İşçi-İşveren İlişkileri», *Toplum ve Bi-*

Bunlar ve benzeri bazı özellikler, ücretlilerin bazı nitelikleri açısından güçlü bir harekette beklenmesi gereken bir yapıyı pasifleştirdi. Ancak 1980 ve sonrasında uygulanan ekonomik politikanın işçilere yönelik önlemlerinin en katı biçimde hayata geçirildiği alan kamu sektörüdür. Bu nedenle, kamu kesimindeki ücretlilerin tavırlarında önemli değişiklikler beklenmelidir. 1930'ların memuru ile 1960'ların ve özellikle 1970'lerin memuru dünyaya bakış açısından çok farklıdır. Aynı durum bugün işçi statüsünde istihdam edilen kamu kesimi ücretlileri için de geçerlidir.

Özetle; kamu kesiminde 2 milyon 200 bin dolayında ücretli istihdam edilmektedir ve bunların toplumsal yaşamdaki rolleri önümüzdeki yıllarda artacaktır.

H. Yabancı Sermayeli Şirketlerde İstihdam

Türkiye'de yabancı sermaye yatırımları, Hong-Kong, Güney Kore, Filipinler ve Tayvan gibi ülkelerle karşılaştırıldığında, düşük düzeylerde kalmaktadır. Türkiye'deki yabancı sermaye yatırımları 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası, 6326 sayılı Petrol Yasası, 1567 sayılı Türk Parası Kıymetini Koruma Yasası'na dayalı 17 sayılı karar ve halen yürürlükte olan 30 Kasım 1914 tarihli Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasem Şirketlerle Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun'u Muvakkat çerçevesinde faaliyet göstermektedir. Bu şirketlerin yanı sıra, Türkiye'de inşaat ihalesi kazanan müteahhit şirketlerle, A.B.D.'nin askeri üsleri de Türkiye'de işçi istihdam etmektedir.

Türkiye'de faaliyette bulunan yabancı sermayeli şirketlerin istihdamına ilişkin veri son derece kısıtlıdır.

1975 yılında yapılan bir çalışmaya göre, 1973 yılında 110 yabancı sermayeli şirkete gönderilen anket formlarından yanıt gelen 79'unda, 1963 yılında 10.469 işçi çalışırken, 1972 yılında çalışan sayısının 31.367'ye çıktığı görülmektedir.³² Güngör Uras'ın yaptığı bir çalışmaya göre ise, yabancı sermayeli şirketlerde 1973 yılında 43.493 ve 1976 yılında 46.645 kişi çalışmaktadır³³. Hazine ve Dış Ticaret

lim, Bahar 1982 ve Y. Koç, «Türkiye'de 1974-1980 Döneminde Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinde İşçi-İşveren İlişkileri,» *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı II, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan*, İstanbul, 1984, Kamu kesiminde istihdamın özellikleri ile ilgili olarak bkz. Y. Koç, «Planlı Dönemde İşçi Hareketini Belirleyen Etmenler,» *ODTÜ Gelişme Dergisi, 1981 Özel Sayısı, Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı*.

32) Şahin, Mehmet, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları*, Ankara, 1975.

33) Uras, Güngör, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları*, İstanbul, 1979.

Müsteşarlığı'ndan sağladığımız bilgisayar çıktılarına göre ise, 1982 yılı sonunda 6224 sayılı yasa kapsamındaki işyerlerinden imalat sanayiinde faaliyet gösteren 104.üde 43.949 kişi istihdam ediliyordu.

1980 yılına kadar Türkiye'de yatırım yapan şirketlerin ana amacı, Türkiye'de iç pazara ulaşabilmektir. 1980 sonrasında Türkiye, uluslararası işbölümünde yeni bir yere oturtulmaya çalışılıyor. Tayvan, Hong Kong, Güney Kore gibi ülkelerin yanı sıra, Türkiye de ucuz işgücü kaynağı olarak kullanılmak isteniyor. Ucuz işgücü kaynağı olma ise iki yolla gerçekleştirilecektir. Gelişmiş Batı ülkelerinde geniş ücretli kitlesinin kullandığı bazı temel tüketim malları Türkiye'de üretilecek ve bu mallar ucuz fiyatlarla bu ülkelere ihraç edilecektir. Bu üretim doğrudan yabancı sermayeye yatırımlarında da gerçekleştirilebilir, yerli sermaye yatırımlarında da. Ayrıca, Türkiye, üçüncü ülkelere ihracat yapmak için bir sıçrama tahtası ya da bir üs olarak kullanılabilir. Bu durumda, yabancı sermaye ya yalnız başına, ya da yerli bir ortakla birlikte yatırım yapmayı yeğlemektedir.

1980 öncesinde Türkiye'de iç pazarın sürekli olarak genişlemesi, yabancı sermayeli şirketlerin büyük kârlar elde etmesini ve çalıştırdıkları işçilere Türkiye'de diğer işyerlerinde rastlanandan üstünde ücretler ve daha iyi çalışma koşulları sağlamasına yol açıyordu. Ancak ihracata dönük bir üretimin ön plana çıkması ve uluslararası piyasalarda rekabette en önemli unsurun düşük işgücü maliyeti olmasıyla birlikte, bu yapı değişecektir. Geçmiş yıllarda yabancı sermayeli işyerlerinde çalışan işçilerin büyük bir bölümünün gerek aldıkları ücretler, gerekse de yüksek tekel kârları elde eden şirketlerin bu işleyişinden yararlandıkları gibi düşüncelerle bir işçi aristokrasisi oluşturup oluşturmadıkları tartışılabilir. Giderek bu konu ikinci plana itilecektir.

Önümüzdeki yıllarda, Türkiye'de serbest bölgeler kuruldukça, Hükümetin istediği boyutta yabancı sermaye gelince ve Türkiye, uluslararası işbölümünde kendi payına düşeni gerçekleştirmeye başlayınca, Türkiye'de yabancı sermaye yatırımlarında istihdam edilen işçi sayısı artacak, yabancı sermayeli işyerlerinde işçi - işveren ilişkileri geçmiştekenden farklı olarak gerginleşecektir.

I. Tekelci İşletmelerde İstihdam

Türkiye'de tekelci işletmelerde (özellikle 1980 ve öncesinde) istihdam edilen işçiler, diğer işyerlerine göre daha yüksek ücretler ve daha iyi çalışma koşulları elde ettiler. Bu şirketler, kullanılan daha gelişmiş teknoloji ve elde edilen tekel kârları nedeniyle, işçi-

lere daha iyi koşullar sağlayabildi ve buna karşın, kâr oranını yüksek düzeylerde tuttu. Ancak, bu işletmelerde çalışan işçilerin diğer bazı özellikleri (işçi yoğunluğu, eğitim ve vasıflılık düzeyi, vb.) nedeniyle, sendikalaşma bu işyerlerinde hızla yayıldı. Bu işyerlerindeki işçiler, Türkiye koşullarında sistemle uzlaşmış ve pasif bir işçi aristokrasisi oluşturmadı. Aksine işçi hareketinin dinamik bir nitelik kazanmasına büyük katkılarda bulundu.

İstanbul Sanayi Odası'nın yaptığı 500 büyük sanayi şirketi araştırmasına göre, 1984 yılında bu işyerlerinde 598 bin kişi çalışıyordu. Bu gruptaki 416 özel şirketin istihdamı ise 267 bindi.³⁴

Tekelci sermayenin sanayi dışındaki alanlarından biri bankalardır. 1984 yılı sonunda özel sektöre ait bankalarda 62 bin kişi çalışıyordu.³⁵

İnşaat sektöründe tekelci işletmeler Türkiye içinde ve Türkiye dışında işçi istihdam etmektedir. Orta Doğu ülkeleri ve Libya'da inşaat işi üstlenen yerli tekelci inşaat şirketlerinin istihdam boyutu 200 bin dolayındadır. Bu şirketlerin Türkiye'deki istihdamı sürekli olarak değişmektedir ve bu konuda güvenilir veri yoktur.

Dış ticarete tekelci işletmelerde işçi istihdamı, yapılan işin niteliği gereği, kısıtlıdır.

Tarımda büyük kapitalist işletmelerde tarım işçilerinin istihdamı çoğunlukla geçici niteliktedir. Bu konuda da güvenilir veri yoktur.

Bir bütün olarak bakıldığında, Türkiye'de yerli büyük sermayeye ait işyerlerinde istihdam edilen işçi sayısı çok kaba bir tahminle 500 bin dolayındadır.

Uygulanan ekonomik politikalar nedeniyle, Türkiye'de sermayenin tekelleşme düzeyi artmaktadır ve bu şirketlerdeki toplam istihdam yükselmektedir. Bu işçilerin büyük bir bölümü sendikalıdır. Önümüzdeki yıllarda bu işletmelerde işçi - işveren ilişkileri büyük uyuşmazlıklara gebe dir.

J. İşyerlerinde İşçi Yoğunluğu

İşçiler arasında sınıf bilincinin, öz gücüne güvenin gelişmesinin ve gücün göstergelerinden biri, aynı işyerinde çalışan işçi sayısının yüksekliği, işyerlerinde işçi yoğunluğudur. Kapitalizmin gelişmesi, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma süreçlerinin etkili

34) İstanbul Sanayi Odası Dergisi, Ekim 1985.

35) Türkiye Bankalar Birliği, a.g.e.

olması, giderek daha çok sayıda ücretliyi aynı çatı altına getirir. Bu birliktelik, tek tek bireylerin gücünün toplamının üstünde bir güç yaratır.

Türkiye'de işçilerin işyerlerine dağılımında büyük farklar bulunmaktadır. Bu nedenle, işyeri başına işçi sayısına ilişkin genel ortalamalar genellikle pek anlamlı sonuçlar vermez.

Türkiye'de işçilerin işyeri büyüklüğüne göre işyerlerine dağılımına ilişkin veri son derece kısıtlıdır.

Bu konuda en geniş kapsamlı kaynak, Sosyal Sigortalar Kurumu'nun verileridir. 1981-1984 dönemine ilişkin verilerde, 1000 ve daha fazla sayıda sigortalının istihdam edildiği işyerlerinin sayısında bir artış gözüküyor. 1981 yılında bu nitelikte 174 işyeri vardı. Bunların sayısı 1982 yılında 158'e düştü. 1983 yılında 171'e çıktı. 1984 yılında ise 182 oldu. Çalışan sigortalı sayısının 500 ile 999 arasında olduğu işyerlerinin sayısı 1981 yılında 296 iken 1984 yılında 335'e yükseldi.

Aşağıdaki çizelgede, 1981-1984 döneminde Eylül aylarında adlarına prim yatırılan sigortalı sayısına göre, işyerlerinin dağılımı sunuluyor:

Sigortalı Sayısına Göre İşyerleri Sayıları ³⁶				
Çalışma Sigortalı Sayısı	1981	1982	1983	1984
1	103.216	111.571	115.577	122.638
2 - 9	125.004	129.195	132.739	136.880
10 - 24	18.701	19.571	20.432	21.276
25 - 49	5.324	6.517	6.448	6.800
50 - 99	3.184	3.193	3.218	3.325
100 - 249	2.008	2.016	2.012	2.099
250 - 499	682	704	727	749
500 - 999	296	301	303	335
1000 - fazlası	174	158	171	182
Toplam işyeri	259.589	273.226	281.627	294.284

K. İşsizler

İşsizler, işgüçlerini satma olanağı bulamayan ücretlilerdir. Türkiye'de kırsal kesimde mülksüzleşme sürecinin henüz tamamlanma-

36) SSK, 1983 Çalışma Raporu, 1983 Bilançosu, 1984 İş Programı, Yay. No. 401, Ankara, 1984.

SSK, 1984 Çalışma Raporu, 1984 Bilançosu, 1985 İş Programı, Yay. No. 420, Ankara, 1985.

mış olması, kadınların işgücü piyasasına yeterince çekilememiş olması, «gizli işsizlik» gibi kavramların içeriğinin belirsizliği, işsizlerin ancak bir bölümünün iş bulma aracı olarak İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvurması gibi nedenlerle, işsizlere ilişkin olarak verilen rakamlar güvenilirlikten uzaktır.

1986 Yılı Programı'nda Devlet Planlama Teşkilatı'nın sunduğu verilere göre, Türkiye'de 1985 yılında 1 milyon 98 bin açık işsiz ve 1 milyon 299 bin ümidi kırılıp da iş aramaktan vazgeçmiş işsiz bulunmaktadır.³⁷

İş ve İşçi Bulma Kurumu verilerine göre ise, 1978 yılı sonunda kayıtlı iş bekleyen işsiz sayısı 153 bin idi. 1979 yılında 189 bin oldu. 1980 sonrasında hızla artarak, 1984 yılı sonunda 722 bini erkek, 142 bini kadın, toplam 864 bine ulaştı.³⁸

1980 öncesinde işsizlik öncelikle ve ağırlıklı, işgücü piyasasına yeni katılanlar için bir sorundu. 1980 sonrasında ise iş sahipleri de işlerini yitirmeye başladı. Ayrıca, işsizlik süreleri de uzadı.

L. Emekli Ücretliler

Türkiye'de 6 milyonu aşkın gelir getirici bir işte çalışan «ücretli» statüsünde insan varken, 900 bin dolayında da emekli vardır.

Emeklilerin bir bölümü, aldıkları aylıklarla geçinemedikleri için, emekli aylığının yanı sıra bir işte çalışmaktadır. Memur emeklilerinin bu hakkı vardır. Sosyal Sigortalar Kurumu'ndan yaşlılık aylığı alanlar ise kaçak çalışmak durumundadır; çünkü gelir getirici bir işte çalışmaları durumunda yaşlılık aylığı kesilir.

Türkiye'de bazı emekli dernekleri olmasına karşın, emekliler genel olarak örgütsüzdür.

Türkiye'de emekli sayısı son yıllarda hızla artmıştır. 1977 yılında Sosyal Sigortalar Kurumu'ndan yaşlılık aylığı alanların sayısı 179 bindi. 1984 yılı sonunda 571 bine çıktı. 1977 yılında Emekli Sandığı'ndan emekli aylığı alanların sayısı 189 bindi. 1984 yılı sonunda 364 bine ulaştı.

Aylık alan dul ve yetimler hariç, 1984 yılı sonunda sosyal sigorta kurumlarından aylık alan emekli ücretli sayısı 1 milyon 11 bin kişiydi.³⁹

37) DPT, *1986 Yılı Programı*, s. 256.

38) İş ve İşçi Bulma Kurumu, *1984 İstatistik Yıllığı*, Ankara, 1985.

39) DİE, *1985 İstatistik Yıllığı*.

M. Yurtdışında Çalışanlar

1960 sonrasında çok sayıda insan yurtdışında çalışmaya gitti. Bu konuda genellikle «yurtdışındaki işçiler» kavramı kullanılmaktadır. Kanımca, «yurt dışında işçi olarak çalışanlar» kavramı daha doğrudur, çünkü Türkiye'den yurtdışına çalışmak için gidenlerin önemli bir bölümü mülksüzleşmemiş ve özellikle de toprakla bağları kopmamış küçük üreticilerdir.

Yurtdışına çalışmaya gidenlerin Türkiye'nin toplumsal yapısı ve dinamiği üzerinde çok yönlü etkileri oldu. Konumuz içinde bunlara değinmek bile mümkün değil. Konumuzla ilgili en önemli gelişme, yurtdışında çalışıp Türkiye'ye para göndermenin küçük üreticiliğin mülksüzleşme sürecini yavaşlatması ve bazı yörelerde geri döndürmesi ve hatta Türkiye'den giden mülksüzleşmiş işçilerin üretim aracı satın alabilmelerini sağlamasıdır. Konumuzla ilgili diğer önemli özellik ise, Avrupa ve Avustralya'ya çalışmaya gidenlerin bu ülkelerde güçlü sendikalarla bağlar kurmaları ve gelişmiş bir sosyal mevzuat ve uygulamalarla tanışmalarıdır.

1973 - 1974 yıllarından sonra Avrupa ülkelerine işçi olarak çalışacak kişi gönderme çok azaldı. Buna karşılık, Orta Doğu ülkelere ve Libya'ya işçi akımı başladı.

Orta Doğu ülkelere ve Libya'ya gidenlerin çok büyük bir bölümü mülksüzleşmiş vasıflı işçilerdir.

Ancak bu işçiler, sendikaların zayıf olduğu ya da devlet sendikası niteliğinde bulunduğu, ya da sendikal örgütlenmenin yasak olduğu ülkelere gitmektedirler. Ayrıca, şantiyelerde bir kışla disiplini içinde, ülkedeki diğer işçilerle bağ kurmadan çalışmaktadırlar.

Bu nedenle, Orta Doğu ülkeleri ve Libya'da çalışanların çoğu mülksüzleşmişken ve biriktirebildikleri para (Avrupa'ya göre) daha kısıtlıyken, işçi hakları ve sendikal hak ve özgürlükler açısından son derece geri bir ortama gitmektedirler.

Avrupa ülkeleri ve Avustralya'ya ve daha sonraki dönemde de Orta Doğu ülkeleri ve Libya'ya gidenlerin nitelikleri ve bu ülkelerdeki deneyimleri birbirinden farklıdır ve Türkiye'de ücretlilerin maddi durumunu farklı etkilemişlerdir. Bu konu, bu yönüyle ayrıca incelenmelidir.

1985 yılında Avrupa ülkelerinde 854 bin yurttaşımız işçi olarak çalışıyordu. Bunların yanında 802 bin de çocuk vardı. Orta Doğu ülkeleri ve Libya'da çalışanların sayısı ise 204 bindi. Bu kişilerin yarılarındaki çocuk sayısı yalnızca 990'dı⁴⁰. Orta Doğu ülkeleri içinde

40) Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 1986 Mali Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı, Hizmet Gerekeçesi.

en fazla kişinin çalıştığı ülke Suudi Arabistan'dı (150 bin kişi). Suudi Arabistan'da ise bugün bile sendikaların kurulması ve etkinlik göstermesi yasaktır.

N. Kadın Ücretliler

Kadınların ücretli olarak çalışma yaşamına çekilmesinde önemli dönüm noktalarından biri, Birinci Dünya Savaşı'dır. Birinci Dünya Savaşı döneminde erkeklerin askere alınması nedeniyle çok büyük bir işgücü açığı doğdu ve çok sayıda kadın, ücretli işçi statüsünde işyerlerinde ve özellikle de imalat sanayiinde çalışmaya başladı. Kadınların tarımda ücretli olarak çalışmaları ise daha eski tarihlere gitmektedir.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ardından başlatılan endüstrileşme atılımı sırasında kadınların yaygın bir biçimde işgücü piyasasına çekilmesini gerektirecek bir işçi sıkıntısı yaşanmadı. Daha önceki bölümlerde değinildiği gibi, mülksüzleşmemiş işçi eksikliği oldu. İşyerlerindeki yüksek işçi devri bazan önemli bir sorun oluşturdu. Ancak bu, farklı nitelikte bir sorundur, kadın işçi sayısının artırılmasıyla çözümlenemez.

1920'li yıllarda özel sektör eliyle endüstrileşme, 1930'lu yıllarda ise kamu kesimi yatırımları aracılığıyla endüstrileşme girişimleri, kırsal kesimde tarımın sağladığından daha iyi koşullarla iş olanağı sağladığında erkek işçi bulabildi. 1950'li yıllardan itibaren de kırdan kente bir göç başladı. Kırsal alanlara makineli tarımın yaygın bir biçimde girmesi yeni toprakları üretime açtı ve bazı bölgelerde yarıcılığı tasfiye etti. Böylece bir grup köylü köyden kente itildi. Buna karşılık, önemli sayıda mülksüzleşmemiş köylü de, kentin çekiciliğiyle, köyleriyle bağlarını koparmaksızın kentlere göç ettiler. Böylece 1950'li yıllarda hızlanan sanayileşmenin gereksinim duyduğu işgücü de sağlandı.

Bu süreç hiçbir zaman (belki İkinci Dünya Savaşı dönemi dışında) tarım dışı sektörlerde önemli miktarda kadın emeğine gereksinim duymadı. Mülksüzleşmenin yeterli düzeyde olmadığı dönemlerde ne kadın, ne erkek işçi yeterli sayıdaydı. Mülksüzleşmenin yeterli düzeye ulaştığı dönemlerde ise erkek nüfus yeterli miktardaydı. Yedek sanayi ordusu büyük ölçüde erkeklerden oluşuyordu. Ücretlerin düşük olduğu durumlarda kadınlar belirli sektörlerde yoğunlaştılar.

Kadın ücretlilerin sayısının artması 1960'lı yıllardan sonra oldu. Ancak bu gelişimde işgücü piyasasının talebinden çok, başka etmenler etkiliydi.

Bu dönemde kadınların çalışma isteği çeşitli nedenlere bağlı olarak arttı:

• Kadınların eğitim düzeyi yükseldi. Eğitim düzeyinin yükselmesi, gelir getirici bir işte çalışma ve bu yolla özgürlüğünü sağlama eğilimlerini artırdı.

• Tüketim kalıpları hızla değişmeye başladı. Erkeklerin ücretlerindeki gerçek artışlar tüketim kalıplarındaki değişimin yarattığı harcama artışı gereksinimini karşılayamayınca, ailede gelir getirici bir işte çalışan sayısının artması eğilimi güçlendi.

• Ücretlerin düştüğü dönemlerde ise, ailenin gelirindeki düşüşün engellenebilmesi için kadınlar işgücü piyasasına çekildi.

Türkiye'de yarım-gün çalışmanın fazla yaygın olmaması, kadınların işgücü piyasasına çekilmesini zorlaştıran bir özelliktir.

Kadınların önemli bir bölümü işyerlerindeki çalışmaya geçici bir iş olarak bakmaktadırlar. Kadınların bir bölümü, evleninceye kadar çalışmaktadır. Bir bölümü evlendikten sonra çalışmaya devam etmekte, ancak çocuk sahibi olduktan sonra (bazan isteyerek, bazan çocuğa bakacak kişi ya da kurum olmaması nedeniyle) çalışma hayatından geçici ya da sürekli olarak ayrılmaktadır. Kadının toplumdaki genel ezilmişliği ve geriye itilmişliği çalışma hayatında da etkili olmaktadır. Bütün ülkelerdeki sendikal hareketlerin deneyimi, kadın işçilerin ağırlıklı olduğu işyerlerinde örgütlenmenin, aynı koşulların geçerli olduğu ve erkeklerin çoğunlukta bulunduğu yerlerden daha zor olduğunu göstermektedir. Kadının birçok durumda eve ikinci kazancı getiren kişi olmasının da bunda etkisi olsa gerektir.

1980 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'deki 6,2 milyon ücretlinin 5,2 milyonu erkek, 946 bini kadındır.

946 bin kadın ücretlinin 352 bini toplum hizmetleri ile toplumsal ve kişisel hizmetlerde çalışmaktadır. Devlet memuru olarak kamu hizmeti gören kadınların (öğretmenler, sağlık personeli, vb.) büyük çoğunluğu bu gruptadır. 216 bin ücretli kadın imalat sanayiinde istihdam edilmektedir. Tarım ve ormancılıkta ise 214 bin kadın ücretli çalışmaktadır.

Ücretli kadınların öğrenim durumlarının incelenmesi, özellikle eğitim düzeyi yüksek olanların çalışma eğilimlerinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Sigortalılar arasında ise kadınların oranı yaklaşık yüzde 10'dur. 1963 yılı Eylül ayında 65 bin kadın, 633 bin erkek sigortalı vardı. 1973 yılında kadın sigortalıların sayısı 132 bine, erkek sigortalıların sayısı 1 milyon 517 bine çıkmıştı. 1984 yılı Eylül ayında ise

242 bin kadın sigortalıya karşılık, 2 milyon 197 bin erkek sigortalı bulunuyordu.⁴¹

Kadınların ücretli olarak çalıştığı, ancak verilerde gözükmeyen iki alan daha vardır.

Ev hizmetlerinde çalışanlar genellikle kadın ücretlilerdir. Bunların bir bölümü sürekli işyeri değiştirirken, bir bölümü her gün aynı evde çalışmaktadır. Bu tür işlerde çalışanların sayısına ilişkin bir tahmin bile yoktur.

Son yıllarda yaygınlaşan ve daha da yaygınlaşacak olan eve-iş-verme sistemi, özellikle çocuk nedeniyle tüm gün işyerinde olamayan kadın ücretliler için kurtarıcı görünümünde bir tuzaktır. Eve-iş-verme sisteminden en fazla etkilenenler kadınlardır.

Kadın ve erkek ücretlilerin yaş dağılımı oldukça farklıdır. Kadının ücretliler ağırlıklı alt yaş gruplarında yoğunlaşmıştır.

O. Ücretlilerin Yaş Dağılımı ve Genç İşçiler

Türkiye'de ücretlilerin yaş dağılımı konusundaki en kapsamlı çalışma, Türkiye Nüfus Araştırması'dır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1974 - 1975 yıllarına ilişkin bu yayınında ücretlilerin kırsal alan, kentsel alan ve metropoliten alanda yaş dağılımı sunulmaktadır.⁴²

İşsizlikle ilgili bölümden de anımsanacağı gibi, gençler arasında işsizlik oranı çok yüksektir. İşsizler, iş arayan ücretli olmalarına karşın, ücretlilere ilişkin verilere dahil edilmemiştir. Ücretlilere ilişkin veriler, bu özellik gözönüne alınarak değerlendirilmelidir.

1974 - 1975 yıllarında ücretlilerin yüzde 18'i 12 - 19 yaş grubundadır. 20 - 29 yaş grubundakiler ücretlilerin yüzde 31'ini oluşturmaktadır. 30 - 39 yaş grubundakiler yüzde 23'lük, 40 - 49 yaş grubundakiler ise yüzde 18'lik bir paya sahiptir.

Türkiye'de çırak adı altında ve yasa ile çıraklara getirilen haklar tanınmadan acemi işçi çalıştırmak son derece yaygındır.

Ö. Ücretlilerin Eğitim Durumu

Ücretlilerin yaşamı kavrayabilmelerinin, çözüm önerilerini ve programları değerlendirebilmelerinin, politika üretebilmelerinin en önemli önkoşullarından bir eğitimidir. Türkiye'deki eğitimin niteliği, insan yaratıcılığını ne ölçüde geliştirdiği ve ne ölçüde engellediği, insanın dünyayı kavrayışını ne kadar artırdığı ve ne kadar kı-

41) SSK, 1984 İstatistik Yıllığı.

42) DİE, Türkiye Nüfus Araştırması (1974 - 1975), DİE: 841, Ankara, 1978.

sıtladığı tartışmalı olsa da, eğitim düzeyinin yükselişine olumlu bir gelişme olarak bakabiliriz.

Geçmiş dönemlerde eğitimden geçme, bir sınıf atlama aracı olabiliyordu. İşçiler arasında da özellikle örgün mesleki eğitimden geçenlerin sayısının azlığı, bu kişilerde kendilerini «amele»den ayırma isteğini yeşertiyordu.

Eğitimin sınıf atlama aracı olabildiği dönemlerde, ücretliler içinde yetişen en yetenekli kişilerin küçümsemeyecek bir bölümü sınıf hareketinin dışına çıktı.

1960'lı ve 1970'li yıllarda eğitimin nicel yönü açısından önemli mesafe kaydedildi. (1) Ücretlilerin genel eğitim düzeyi yükseldi. (2) Eğitimin sınıf atlama işlevi önemini yitirdi. Böylece, ücretlilerin dünyayı kavrama ve değiştirme için politika üretme yetenekleri ve kapasiteleri arttı. Ayrıca, üretim sürecinde ve üretimin örgütlenmesinde yer alan yüksek düzeyli teknik eleman sayısı da yükseldi. Geçmiş dönemlerde yüksek eğitilmiş teknik personelin önemli bir bölümü üretimin kapitalist örgütlenişinde idari görevler alıyordu. Teknik personel sayısının artması ve işletmecilik-iktisatçı türü idari kadroların son yıllarda önem kazanması, teknik kadroları diğer ücretlilerin yanına itti. Diğer taraftan, üretim teknolojisindeki gelişmeler, üretimin teknik örgütlenmesinde beden işçilerinin öneminin azalmasına, kafa emeğinin rolünün artmasına yol açtı. Bu sürecin Türkiye'ye oldukça yavaş yansıyan sonuçlarının Türkiye işçi hareketinin entelektüel niteliği açısından ne kadar önemli olduğu açıktır.

Erkek ücretlilerin büyük bir bölümü ilkokul mezunudur. 1970 yılında erkek ücretlilerin yüzde 53'ü ilkokul mezunuydu. 1980 yılında ise bu oran yüzde 57 oldu. Bayan ücretlilerde ise ilkokul mezunlarının oranı 1970 yılında yüzde 25 iken 1980 yılında yüzde 28 oldu.

Erkek ücretlilerde ortaokul ve dengi meslek okulu mezunlarının oranı 1970 yılında yüzde 7'den 1980 yılında yüzde 9'a yükseldi. Kadın işçilerde bu oranlar, sırasıyla, yüzde 7 ve yüzde 8 oldu.

1970 yılında erkek ücretliler arasında lise ve dengi meslek okulu mezunlarının oranı yüzde 8 idi. 1980 yılında yüzde 13'e çıktı. Kadınlar arasında bu oranlar daha yüksektir. 1970 yılında kadın ücretlilerin yüzde 17'si lise ve dengi meslek okulu mezunuydu. 1980 yılında ise bu oran yüzde 27 oldu. Lise ve dengi meslek okulları Türkiye'de sınıf hareketi açısından son derece önemlidir⁴³. 1950'li ve

43) Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Y. Koç, «Cumhuriyet Döneminde Örgün Endüstriyel Mesleki ve Teknik Orta Eğitim (1923-1981)», *AYKO Eğitim Bilim Derlemesi* 1/2, Eylül 1982.

1960'lı yılların sendikacıları yerlerini hızla genellikle lise ve özellikle endüstri meslek lisesi mezunu yeni bir sendikacı kuşağa bırakmaktadır. Endüstri meslek lisesi mezunları arasından işyerlerinde sendika temsilcisi olanların sayısı ve oranı giderek artmaktadır. Kadın işçiler arasında lise ve dengi okul mezunları genellikle büro işlerinde çalışmaktadır.

Kentsel yerlerde yaşayan ücretlilerin genel eğitim düzeyi, Türkiye ortalamasının da üstündedir.

1982 yılında yapılan anketlere göre, kentlerdeki 3,4 milyon ücretlinin yalnızca yüzde 7'si okuma yazma bilmemektedir. Yüzde 54'ü ilkokul, yüzde 16'sı lise ve endüstri meslek lisesi, yüzde 9'u ise yüksek öğrenim mezunudur.

SONUÇ

Türkiye'de ücretlilerin maddi durumuna ilişkin bu özet çalışma bile, 1935 yılının çocuğunun 1958 yılında büyüüp olgunlaştığını ve gelecek vaadettiğini gösteriyor. Bu özet çalışmada sınıfın maddi durumu incelenirken, sınıf hareketi ele alınmadı. Bugün, bilinç ve deneyim birikiminde ulaşılan düzey de, maddi yapıya uygundur.

Kanımca, dünyayı değiştirme niyet ve çabasında olanların üzerinde durması gereken en önemli konulardan biri, kurulu düzenle çelişsinin çözümü de dünyayı değiştirme doğrultusunda olan ana ve büyük gücün yapısını ve dinamiğini kavramak ve buna uygun programlar geliştirmektedir.

Bu özet çalışma, bu kavrayış doğrultusunda bir çabadır.